जगदीशी सिद्धान्तलक्षणं

ले. जगदीश

विषय- दर्शन (नव्य-न्याय)

35 पत्र

T393

यद्रूपावच्छिन्नानुयोगिताकपर्य्याप्तिकासाध्यतावच्छेदकता तद्रूपावच्छिन्नानुयोगिताकपर्य्याप्तिकायाऽवच्छेदकता तान्निरूपिता तदन्यायाऽवच्छेदकतानान्निरूपितायाप्र
तियोगितो तदन्यायाप्रयोगितानादृशप्रतियोगितानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामान्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः प्रमेयसाध्यतावच्छेदकस्थले प्रमेयव
द्वटो नास्ती ति प्रतीतिसिद्धाभावीया प्रतियोगिता ... तदन्याया ... टो नास्तीति प्रतीति योगि ... न दनव ... च्छेद कं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधि

१ श्रीमते रामानुजाय नमः वह्नित्वावच्छिन्नस्य सर्वस्यैव धूमादिमान्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूत तत्तद्व्यक्ति करण्यं
त्वावच्छिन्नत्वादव्याप्तिरित्यं याव्याचष्टे प्रतियोगितानवच्छेदको यो धर्म इति तथा च प्रतियोगितावच्छेदक
इत्यस्य भावप्रधानतानिर्देशतया ऽवच्छिन्नपदस्य वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपरतया तादृशप्रतियोगितावच्छे
दकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभिन्नत्वं लभ्यतइति नावच्छिन्नपदवैयर्थ्यमिति ध्येयम् यद्यपि पर्वतेम
हानसीयो वह्निर्नास्तीत्यादिप्रतीतिसिद्धस्य हेतुमन्निष्ठाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकमेव वह्नित्वमि
त्यव्याप्तितादवस्थ्यम् न च तादृशावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणत्वं न वह्नित्वस्येत्यदोषः प्रत्येकमु
भयत्र पर्य्याप्तिसंबंधेनासत्तोऽवच्छेदकत्वस्योभयत्र पर्य्याप्तिसंबंधेन सत्त्वायोगात् तथापि साध्यता
वच्छेदकतादितरोभयावच्छेद्यभिन्नायाएव प्रतियोगिताया अनवच्छेदकत्वस्याविवक्षितत्वात् अदोष
इति ध्येयम् न च प्रमेयसाध्यतावच्छेदकस्थले तादितराप्रसिद्धिरितिवाच्यम् तदितरपदेन स्वानवच्छि
न्नप्रकारतावच्छेदकसाविवक्षितत्वात् साध्यतावच्छेदकाभिन्नो यः साध्यानिष्ठो धर्मस्तदनवच्छे द्य

राम

नुप्रतियोगितानप्रवेशपात्तपासतितादृशप्रतियोगिताशून्यसाध्यसामानाधिकरण्यस्यैवव्याप्तित्वसंभवे सा
ध्यतावच्छेदकस्यतादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वानुसरणस्यवैयर्थ्यापत्तेः अपिच प्रमेयवान्वाच्यत्वादि 1395
त्यादावव्याप्तिः तथाहि साध्यतावच्छेदकातिरिक्तंयत्साध्यवृत्ति घटत्वादिकंतदनवच्छेद्यप्रतियोगिताकस्य हेतुसमा
नाधिकरणाभावस्याप्रसिद्धिरितिनुनवीनाः इत्थंत्वादिरूपेणधूमेवान्हिव्याप्यत्वस्यधूमसामान्येवाततद्वह्नित्वा
वच्छिन्नव्याप्यत्वस्यचवारणायविशिष्यलक्षणंनिर्दिशति तद्रूपावच्छिन्नेत्यादिना तद्धर्मावच्छिन्न हेतुकता
दृशधर्मावच्छिन्नविधेयताकानुमितिजनकतायांविषयविधयावच्छेदिकेतितदर्थः तेन व्याप्तिपदेना
पितादृशसामानाधिकरण्योक्त्यानयोनरूत्वम् महानसीयवन्हिसामानाधिकरण्यस्यैवानीतविलघूमवन्ह्या
दिव्याप्तित्वमितिव्याप्तेस्सामान्यरूपतालाभाययावदित्येनकेनापीति च ननु दण्डिमान्दण्डिसंयोगादित्यत्रा दण्डिसंयोगा
व्याप्तिः स्वाश्रयालिनीत्यादिनेदंडमात्रस्यैवहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् न च स्वरूपसाध्यताव दित्यत्र दंड्य
च्छेदकस्यलेप्रतियोगितानवच्छेदकमित्यत्रावच्छेदकत्वंनिरवच्छिन्नमिवविशिष्टसाध्यतावच्छेदकस्य धिकरणानु
लेपियेनरूपेणसाध्यतावच्छेदकत्वंतत्तदितरोभयानवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेवग्राह्यम् योगिकत्ववि
शिष्टसंयोगत्व
हेतुरित्यर्थः ४

अन्यथा पर्वतो महानसीयवह्निवृत्तित्वविशिष्टजातिमान्नास्तीत्यादिप्रतीत्या विशिष्टवह्नित्वस्य तादृशाभावप्रतियो-
गितावच्छेदकतया वह्निमान्धूमादित्यादावपि जातिमत्त्वान्यघटत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसंगात् घटे पटसमवेतत्व-
विशिष्टजातिमान्नास्तीत्यादिप्रतीत्या विशिष्टजातेस्तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् तथा च तद्दंडवान्नास्ती-
त्यादिप्रतीत्या तत्ताविशिष्टदंडव्यक्तेरेव प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहनात् शुद्धदंडव्यक्तीनां दंडत्वतादितरोभ- 1396
यानवच्छिन्नं पक्षे हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं तदभावसत्त्वान्नाव्याप्तिरिति वाच्यम् प्र-
मेयदंडवान्नास्तीत्यादौ प्रमेयत्वोपलक्षितस्यैव तद्दंडवान्नास्तीत्यादावपि तत्त्वोपलक्षिततद्दंडव्यक्तिमा-
अप्रसंगातिप्रसंग धनापादकेस्वरोप्र वच्छेदकत्वे संभवति सति गुरोतदभावात् अपेक्षितानुपपत्तिर प्रसंगः अनपेक्षिता पत्तिरतिप्रसंगः ७
त्रस्यैवावच्छेदकत्वोपगमात्केवलस्यावच्छेदकत्वासंभव एवाविशिष्टस्य तथात्वस्वीकारादन्यथा प्रमे-
यत्वादिविशिष्टदंडादेरपि तथात्वापत्तेरत आह दंडाद्यादाविति हेतुमत्ति दंडसामान्याभावसत्त्वाद्दंडत्वम-
पि तादृशप्रतियोगितावच्छेदकमेवेत्यत उक्तं परंपरासंबंधमिति तथा च स्वाश्रयाश्रयत्वरूपपरंपरासं-
बंधेन दंडत्ववतो दंडिनः साधनवत्समावाविरहान्नाव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकघटकसंबंधावच्छिन्नाया ना
एव हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतायाः प्रविष्टत्वात् अन्यथा विधापित्त पारूपत्वादिमत गा

स्समवायेनाभावस्य हेतुमतिसत्वाद्रूपवान्पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसंगादिति भावः यदि च दंडिमानिति शुद्धदंडव्यक्तेरवच्छेद 1397
कत्वावगाहिप्रत्ययांतरासत्वात्तद्दण्डीनास्तीतिप्रतीत्या तन्नाविशिष्टदण्डव्यक्तेरवच्छेदकत्वं युक्तं दण्डीनास्तीतिप्रती
त्यन्यथानुपपत्या दण्डस्यैवावच्छेदकत्वासिद्धेः समेपदंडवान्नास्तीत्यादेरपि तन्मात्रावच्छेदकत्वेनैव सामंजस्ये
विशिष्टस्य तत्रावच्छेदकत्वकल्पनात् तथा च कथमुक्ताव्याप्तिरित्युच्यते तदा रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमत्वान्नृ
पादित्यादावव्याप्तिस्तदवस्थैव नीलत्वपीतत्वादीनां रूपत्वन्यूनवृत्तिजातीनां साधनवोत्निष्ठाभावप्रतियोगि
तायानिरवच्छिन्नावच्छेदकत्वाद्रूपवति नीलोनास्तीतिप्रत्ययादित्याशयेन दण्डाद्यादावित्यादिपदमुपात्तम्
तथा च तत्रापि स्वन्यूनवृत्तिजात्यारूपत्वसंबंधेन रूपत्वमेव साध्यतावच्छेदकमिति भावः साध्यताव
च्छेदकामिति अनुमितिविधेयतावच्छेदकमित्यर्थः तथा चोक्तव्याप्तिज्ञानाद्दण्डाद्यंशे दंडत्वप्रकारिकादं
डत्ववत्वानित्येवानुमितिः न तु दंडिमानिति दंडप्रकारिकापि तस्यव्यापकतावच्छेदकत्वेनाग्रहात् का
रणाबाधेन तदवच्छिन्नाविधेयताकानुमित्यसंभवादिति भावः वस्तुतो दंडत्वस्य साध्यतावच्छेदक

त्रिजा.
३

त्वे दंडिमानित्यनुमितिर्नस्याद्दंडानां व्यापकतानवच्छेदकत्वादित्यत्वरस्तादेव दंडत्वादिकमित्यत्रादिपदमनुपातम नेनत
नदंडव्यक्तीनामेवग्रहणइति दंडत्वाश्रयाधिकरणत्वलक्षणपरंपरासंबंधेन साध्यतावच्छेदकत्वलाभाद्दंडिमानित्यनु
मितेर्नानुपपत्तिलेशोपीति ध्येयम् केचित्तु साध्यसाधनभेदेन व्याप्तिग्रहानुमित्योः कार्यकारणभावभेदाद्य
त्र दंडत्वादिविशिष्टसाध्यतावच्छेदकं तत्र हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकोयो धर्मस्तद्वि
शिष्टावच्छिन्नसामानाधिकरण्यरूपैव व्याप्तिस्तद्विशिष्टावच्छिन्नाविधेयताकानुमितिप्रयोजिका यत्र च परंप
रया दंडत्वादिकमेवानुमितौविधेयतावच्छेदकं तत्र हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकोयोधर्मः परम्पर
यातदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यरूपैव व्याप्तिरनुमितिप्रयोजिकेतिसामानाधिकरण्यांशेदंडादेःप्रवेशाप्र
वेशाकृतएव दंडिमान्दंडत्ववत्वानित्यनुमित्योर्दंडादिविषयकत्वानियमइत्याहुः यत्तु दण्डत्वधार्मिक
निरूपितानवच्छेदकत्वसानस्येवकार्यतावच्छेदकं दंडावच्छिन्नाविधेयताकानुमितित्वस्यापितादृश
ज्ञानकार्यतावच्छेदकतयातदनैव दंडिमान्दण्डत्ववत्वानित्यनुमपाकारानुमित्यापत्तेरुभयधर्माव
च्छिन्नविधेयताकानुमितेर्दंडप्रकारकत्वेनानुपपन्न

प्रहेतो [illegible]

तिकातां तु ॥ २

ति१ नु२

३ गान

1398

च्छिन्नस्य सामग्रीसत्त्वादिति दिक् नव्यास्तु दं डिमानित्याद्यनुमितौ संयोगेन दंड्यादेः प्रकारत्वं न किंतु स्वनिरूपितपुरुषत्वावच्छिन्ना
धिकरणत्वसंबंधेन नचैवमनुभवापलापापत्तिदीधितिकृन्मतेपि दण्डस्य साध्यतावच्छेदकधर्मविधया संयोगस्य च साध्य
तावच्छेदकतापटकसंसर्गविधयावगाहितापलापापत्तेरिति प्राहुः यद्रूप विशिष्टेत्यस्य फलमाह इत्यं चेति चोवधार
णे इत्यादावित्यादिन्यायस्य स्थलीयहेतौ तथा च न्यायः पदानिर्देशं विना नोत्पत्त इदं पदेन तन्निर्देशः यत्तु द्रव्ये धर्मिणि
[illegible] तादात्म्येन गुणकर्मणोः साध्यताभ्रमं निरसितुमिदमिति पदानिर्देश इति तन्मंदम् एवमपि इ
दंचाविशिष्टद्रव्ये गुणकर्मणोस्साध्यताभ्रमस्यानिरासादिति गुणादावव्याप्तेरिति गुणादावभावादित्यर्थः तथा च हे
तुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वं न गुणस्येति भावः यद्यप्येवं वह्निमाभिः पर्वतत्वं च स्वरत्वादितत्तद्धर्मविशि
ष्टधूमत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणताव्याप्तिभिरेव धूमवादिति प्रतीत्युपपत्तौ धूमत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणत्वे मानाभावा
द्वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिर्हेतुतावच्छेदकीभूतधूमत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्धेः तथापि हेतुतावच्छेदक
धर्मेत्वाश्रयाधिकरणीभूतयावन्निष्ठाधिकरणतानवच्छेदकत्वस्याधिकरणतावच्छेदकत्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकः तथा दि

स्या१

धं हेतुतावच्छेदकाश्रयाधिकरणमेव हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणेत्यनेनाविवक्षितम् वह्निमान् धूमादित्यादौ च तादृ
शहेत्वधिकरणं धूमाधिकरणमात्रम् द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ च तादृशहेत्वधिकरणं द्रव्यमेव न तु गुणादिरिति वि
शिष्टसत्तात्वे तन्निष्ठाधिकरणतानवच्छेदकत्वस्याधिकरणतावच्छेदकत्वस्य च द्वयोः सत्त्वादिति ध्येयम् साधनभे
देन व्याप्तिभेदेऽपि घटत्वसाधनतावच्छेदकेनाधिकरणतावच्छेदकं तत्तद्धेत्वाश्रयसामानाधिकरण्यमेव निवेश्यमित्यपि व
देति ननु सामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे तस्य प्रतियोगिभिन्नत्वाद्धूमसामान्ये वह्निसामान्यस्यैका व्याप्तिरिति व्यवहारो नु
पपन्न इत्यत आह सामानाधिकरण्ये ति तस्यानुगतत्वे वह्नित्वधूमत्वाद्यनुगमादेव तत्र व्याप्तेरैक्यव्यवहारो न तु वस्तु
गत्या व्याप्तेरैक्यमिति भावः नन्वेवं महानसीयवह्निसामानाधिकरण्यस्यैव तत्तद्धूमपर्वतवृत्तिधूमादावसत्त्वात्पर्वती
यवह्निसामानाधिकरण्यस्य च प्रागननुभवात्कुतः परामर्श इत्याशंकायामेकैव हि सा व्याप्तिरिति परामर्शविषयः सि
द्धान्तग्रन्थोऽसंगत इत्यत आह वस्तुतस्त्विति तथा च धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणतासमवान्यवं
त इति ज्ञानादप्यनुमितिः स्यादिति भावः ननु धूमादिव्यापकवह्न्यादिसमानाधिकरणधूमादिमत्ता निश्चयप
त्वेनैव परामर्शस्य धूमादिलिंगकानुमितिहेतुत्वाद्युक्तं व्याप्तेरसमादिसाधारण्येऽपि दृष्टान्तविरहादितिवाच्यं

पक्षधर्मांशे विषयतयानुमितिजनकतावच्छेदकस्यैव व्याप्तिपदार्थतया धूमत्वादेस्तत्र निवेशेन तद्घटितस्यैव व्याप्तित्वादि
तिभावः धूमत्वादीति तथा च तस्योतिमल्लक्ष्यं तत्पदं लक्ष्ये लक्षतो चोभयत्रान्वितामिति भावः ननु साधनानिष्ठसामानाधि
करण्यस्य व्याप्तित्वेऽपि एकैव वह्निसाव्याप्तिरिति ग्रंथानुपपत्तिस्तदवस्थैव किंच विशिष्टसत्त्वव्यापकीभूतद्रव्यत्वसामा
नाधिकरण्यवतः सत्त्वस्य गुणादौ परामर्शाज्जुणोऽपि द्रव्यत्वानुमितिः प्रमा स्यादत आह तद्धेतीति तादृशसामानाधिक
रण्यवतीत्यर्थः तथा च तादृशसामानाधिकरण्यविशिष्टधूमत्वं व्याप्तिस्तत्प्रकारकैव पक्षधर्मताधीरनुमितिहे
तुः तत्र नीलघटत्वप्रकारकबुद्धौ घटत्वस्यैवावच्छेदकत्वरूपत्व एव धूमत्वस्य भानं ननु धूमत्वत्वेनातिपतो गौरवमिति
भावः आद्येति तथा च तामुपादाय पर्वतीयवह्निधूमयोरसान्निकर्षात्तयोः कथं व्याप्तिग्रह इति परामर्शीयः पू
ता८ र्वपक्ष इति भावः द्वितीयेति तथा चैवमभिप्रेत्यैवैकैव वह्निसाव्याप्तिरिति परामर्शीया सिद्धांतग्रंथ इति भावः यत्रैकमे
व साध्याधिकरणं तत्रैतद्रूपवानेतद्रसादित्यादावाद्यापि भिन्नैव यत्र च द्रव्यत्वादौ साध्ये रूपत्वव्याप्यजातिम
तो हेतुत्वं तत्र हेतुतावच्छेदकीभूतानां नीलत्वादिजातीनां नानात्वेन द्वितीयापि काचिद्भिन्नैवेति मंतव्यम् केचि
तु आद्याभिन्नाऽनुमितेर्विषयाविधया जनकतावच्छेदकाद्भिन्ना किंतु व्यवहारोपायिकीति द्वितीयात्वभिन्नाविष
य[illegible]तयानुमितिजनकतावच्छेदरूपाद्भिन्नैवेत्याहुः क्वापि संयोगिन्येतत्पदार्थस्य साध्यताश्रमवारणार्थमप

क

ति॰
जा॰ग॰
५

पत्र

मितिनिर्देशः सांप्रदायिकमते संयोगसामान्याभावस्य द्रव्येऽभावात्कथमिति र तत्र माऽन्येकालिसंयोगाभावादेतादिति न
चाभावे हेतुसामानाधिकरण्यस्यैव हेत्वधिकरणेतिवत्ति न्नरूपितकत्वरूपस्यानिवेशादुक्ताव्याप्तिव्युदासंभवा
न्याप्ति नोगी वैयधिकरण्यविशेषतासंदेशोपन्तच्छमामनुग्विनत इति वाच्यम् अग्रे समाधास्यमानत्वादितिभा
वः ननु असमानाधिकरणत्वं तन्नम् ननु शाखावान्तरालादिसर्वावयवावच्छेदेन सर्वत्र द्रव्ये गगनादिसंयोगस्य सत्त्वा
त्कुतस्तत्सामान्याभावस्य द्रव्येऽसंभव इत्यत आह संयोगस्येति वृत्तत्वेति शाखावच्छेदेन तत्संयोगसत्त्वेपि व
त्त्वावच्छेदेन कस्याप्यीदापिसंयोगस्याभावे रसत्वात् तदवच्छेदेनैव संयोगसामान्याभावसंभवोऽवच्छेदकभेदे
नैकत्र भावाभावयोः समावेशादितिभावः नन्वेवं वृत्ते संयोगसामान्याभावस्य कुतो नाध्यत्वमत आह
तत्त्वचेति तत्र संयोगसामान्याभावे सत्त्वादित्यस्य प्रतियोगितासंबंधेनेत्यादिः तथा च संयोगसामान्या
भावस्य योग्यप्रतियोगिकत्वान्नाध्यस्यामिति भावः ननु प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टस्यैव यस्य कस्य प्रतियोगी
नो योग्यत्वमत्यंताभावग्रहे तंत्रं न तु योग्यमात्रप्रतियोगिकत्वम् अन्यथा गुणत्वेऽपि संयोगसामान्याभावस्य तादृश
प्रत्यक्षं न स्यादत आह परितइति परितः सर्वावयवावच्छेदेन प्रतियोगिग्रहात्मकादोषाद्वेत्यर्थः न चैवमपि प्रति

१४०२

राम
५

वस्तुतस्तु प्रतियोगितावच्छेदकयद्धर्मसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभाववान्सतद्धर्मावच्छिन्नाभाववानित्येवव्याप्तिः तेन
घटत्वाद्यवच्छिन्नाभावगुणत्वस्य गुणत्वानतिरेकितया जातित्वेपि न क्षतिः

योगिनो ग्रहोस्यातिवशाद्यामेवतत्संत्तंडुवीरामितिवाच्यम् प्रतियोग्युपलंभकसामग्र्याअपि दोषत्वोपगमात्प्रतियोगिनउ
पस्थितिर्यत्र इतिव्युत्पत्त्या तस्या एव वा प्रस्तुतत्वादिति भावः प्रतियोग्युपलंभस्यदोषाभावस्य संयोगसामान्याभावप्रत्यक्षे
कार्य्यसहभावेन हेतुत्वोपगमान्नदोषइत्याहुः नवेति मानमितिपरेणान्वयः योपदीयेति योपज्ञातिसमानाधिकरणो
भयावृत्तिधर्मावच्छिन्नपक्षत्वं यावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभाववान्सतज्जात्यवच्छिन्नतत्संवधावच्छिन्नप्रति यो
गिताकाभाववानित्यर्थः तेन नस्वरूपासिद्धिःसिद्धसाधनं वा नोत्पुपादानाद्गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे
तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्यापि न व्यभिचारः नचसत्त्वगुणत्वाद्यवच्छिन्नाभावमादाय स्वरूपासिद्धेर्वीरकस्योभयावृत्ति
पदस्य वैय्यर्थ्यं व्यभिचारवारकस्यैवासिद्धिवारकस्यापि विशेषणस्य सार्थकतया पः पक्षधरमिश्रादिसंमतत्वात् अ
त एव नित्यत्वसाध्यकानुमाने विशेषगुणान्तरासमानाधिकरणैकमात्रवृत्तिगुणत्वहेतौ शब्देतरपर्यकस्यांतर
पदस्यैतैः सार्थकत्वं समर्थितम् यद्वायोपदीयपावदद्विशेषाभाववानित्यस्य योपदीयानां यद्धर्मावच्छिन्न
प्रतियोगित्वानां यावतां विशेषाभाववान् प्रत्येकावच्छिन्नाभाववान्सतद्धर्मावच्छिन्नाभाववानित्यर्थः तथा च संयोगत्वा
वच्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्तीनां प्रत्येकावच्छिन्नाभावकूटवत्त्वस्य पदेसत्त्वान्नासिद्धिः न वाव्यर्थविशेषणत्वामिति
ध्येयम् योयद्धर्मन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नयावदभाववान्सतद्धर्म्मावच्छिन्नाभाववानित्यर्थस्तु संयोगत्वन्यूनवृ

यद्धर्मन्यूनवृत्तित्वं यद्धर्मसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति यद्धर्मसमानाधिकरणत्वम् १

1403

पादेस्सामान्यादिकारणसंबंधेनक पिप्रतियोगिकत्वस्यसंयोगत्वे ऽन्वयस्तत्वानिरवच्छिन्नेवता तातज्जातौ निरवच्छेदकत्वस्यनिरवच्छिन्नस्यं ९

जातिवच्छिन्नत्वंचतानीवच्छिन्नतज्जातीनिरवच्छेदकतानिरावच्छेदकत्वानिरूपितत्वेसति ६ निरवच्छिन्नतज्जातिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वम् ८

14.04

त्ति धर्मावच्छिन्न प्रतियोगिताकस्य घटवृत्तिसंयोगत्वरूपान्यासमवेतत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य यावदंतर्गतस्य
वृत्तादौ पर्वते स्वरूपासिद्धत्वादनुपादेयः संयोगपावद्विशेषाभाव इति न च समवायावच्छेदेन वृत्तादौ गग
नादेरेकएव संयोगोन्यापत्त्वाद्विति तस्येवाभावाद्विरहात्संयोगपावद्विशेषाभाववत्त्वं पर्वते स्वरूपासिद्धमितिवा
च्यम् अतिप्रसंगभंगाय घटत्वादौ तन्नद्रव्यवत्त्वावच्छिन्नवृत्तिकसंयोगं प्रति तत्तद्रव्यवत्त्वेन हेतुत्वस्यावश्यकत्व
पावृत्ते व्याप्यवृत्तिगगनसंयोगस्याभावादिति भावः प्राचांमतेयत्तदर्थपारनुगतमाह एकावच्छेदेनेति इदं धीविशेषविषयत्वं पर्वतत्वम् ५
मुपाधेः साधनाव्यापकत्वरक्षायै न चैवं तत्संयोगाभावस्य गुणव्याप्यवृत्तित्वादेकावच्छिन्नत्वेन साध्य
व्यापकत्वं दुर्घटमिति वाच्यम् एकावच्छेदेनेत्यनेनानवच्छिन्नवृत्तिकत्वादिविशिष्टस्यैव विवक्षितत्वात्॥
कपिसंयोगत्वव्यापि प्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगत्वं ८
न च तत्पार्थिवकपिसंयोगस्यान्याभाववति वृत्ते निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वादिविशिष्टस्य तदीयपावद्विशेषाभावस्य
सत्वादुपाधेस्साध्याव्यापकत्वमिति वाच्यम् सत्त्वावच्छिन्नाभावस्यैवोक्तव्याप्त्यास्साध्यविधया प्रवेशात्कपिसं
योगाभावस्य चातत्पात्वेन तं प्रति तदीयपावद्विशेषाभावस्योक्तरूपेण व्यापकत्वेपि तत्त्वभावात् न चाभिघा
तादिसामान्याभाववत्यवृत्ते सत्वात्तत्र च निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वादिविशिष्टस्य तदीयपावद्विशेषाभावस्यासत्त्वा
देवोपाधेः साध्याव्यापकत्वमेवेति वाच्यम् गुणादिभाजककमानेरेव हेतुसाध्ययोः प्रवेशात् केचित्तु एकाव

रूपसामान्याभाववान् रूपविशेषाभाववत्त्वात् इत्यापि एकावच्छेदेन रूपवि
शेषाभाववत्त्वमुपाधिः ४

छेदेनेत्यस्यावच्छेदकतासंबंधेन तदभावाधिकरणीभूतदेशस्यावच्छेदकतासंबंधेनाभाववत्त्वेनेत्यर्थः तथा
च ताद्रिशिरूपावद्विशेषाभाववत्त्वमुपाधिरित्याहुस्तच्चिंत्यं चिंताबीजं तु तादृशदेशस्यावच्छेदकतासंबंधेनाभावो अवच्छेदकताकं प्रत्यक्षत्वानेमा
नाव्याप्यवृत्तिर्मीनाभावादतो ताद्रिशिरूपावद्विशेषाभावरूपोपाध्यप्रासिद्धिरिदमपि ध्येयं पक्षत्वेकावच्छेदेने मकत्वात् २
त्यस्य परस्परानवच्छेदकानवच्छिन्नवृत्तिकत्वविशिष्टेत्यर्थमाहुस्तन्न व्याप्यवृत्तिरूपादीनां विशेषाभावस्याव
छेदकाप्रसिधात् तदनवच्छेदकस्याप्यसंभवेन तत्रैव साध्याव्यापकत्वतादवस्थ्यादिति भावः पक्षद्वयाविना
कृतमनुगतानुमानमाशंक्य निषेधति एतेनेति वक्ष्यमाणदोषेणेत्यर्थः व्यर्थेति संयोगसामान्याभावस्य त्व
न्मते केवलान्वयितया तत्साध्यतायामभाववत्त्वादित्यस्यैव सम्यक्त्वादिति भावः अप्यास्त्वभाववत्त्वादिक
मेव हेतुरत आह अप्रयोजकत्वादिति अनुकूलतर्करहितत्वादित्यर्थः ननु निरुपाधित्वमेव प्रयोजकम
त आह निर्गुणत्वादिति आदिना द्रव्यभिन्नत्वादेरुपग्रहः अत्र यद्यपि निर्गुणत्वोपाधेर्न्नस्याभावेन साध्या
भावोन्नापकतया दोषत्वं संयोगस्यैव साध्याभावतया वृत्तितस्येवृत्वात् नापि व्यभिचारोन्नापकतया तत दो
एवत त्पापि स्वव्याप्यत्वे न साध्यस्य पदवृत्तित्वाभावोन्नापकतया दूषकत्वं वा ध्येयम् संयोगसामान्याभावो
न वृत्तवृत्तिर्निर्गुणत्वादिव्याप्यत्वादित्यनुमानेनापि वृत्तः संयोगसामान्याभाववानित्यनुमितेः प्रतिरोधादि

२ उदहितापहितयोरवच्छेदकभावस्वीकारात् ५

तिध्येयम् ननु योयद्धर्मस्यानवच्छेदकः स तदभावावच्छेदकः इति व्याप्येवर्तत्वादेः संयोगसामान्याभावावच्छेदक
त्वं सेत्स्यतीत्याशंक्य निराचष्टे न चेति तथा च व्याभिचारिणोर्व्याप्तिरिति भावः ननु द्रव्यत्वं संयोगसामान्याभावाव
च्छेदकं संयोगसामान्यानवच्छेदकत्वादिति विशिष्यैव व्याप्तिर्वाच्या प्रमेयत्वसत्त्वादेः पक्षसत्त्वादतः त्वहव्या
प्तिश्चेमाह यत्पादेति प्रतिदंडाभीतिभिन्नत्वेपीति परेणान्वयः नन्वव्यवहितपूर्ववृत्तितायाअवच्छेदकं न दंड
त्वमतिप्रसंगात् किंत्वव्यवहितपूर्ववृत्तित्वमात्रमतो बाः साध्याभिन्नेत्यतः संयोगस्य ल एवानुरूपं दृष्टांतमा
ह वन्हीति नत्सामान्याभावेति यत्पूर्ववृत्तित्वसामान्यस्य वान्हिसामानाधिकरण्यसामान्यस्य चेत्यर्थः केचित्तु क
त्वीनत्र्याभावप्रयोजकत्वमन्यथा तदभावानवच्छेदकत्वं हेतुनानवच्छेदकत्वमेव कुतो न वृत्तित्वादेस्साध्य
त ते वृत्तित्वाघवच्छेदेन संयोगव्यक्तीनामसत्त्वेपि संयोगसामान्यस्य सत्त्वादित्याभिप्रायकोयं ग्रंथ इत्याहुः उप
स्येति सामान्याभावइति परेणान्वयः नन्वाय त्तेघटे गुणो नास्तीति प्रत्यक्षं सर्वसंमतं विसंवादि कथं घटाभावात्प्र
यमक्षणे घटे गुणो नास्तीत्यादिव्यवहारादेकं च संवादिरूप सामान्यकमनतः स्यान्नांतरमाह प्रलयावच्छेदेनेति तदानीं न
न्याभावसत्वे प्रलयएव व्याहन्येतेति भावः ननु नहि प्रलये सामान्याभावोत्तदवच्छेदेन प्रयुक्तमतश्राह तथेति ननूक्तप्रती
तिः पर्वेन वृत्तिहुताशनावच्छेदकत्वाभावे शिखरे शिखरावच्छिन्नपर्वेन वृत्तित्वाभावं वा हुताशनेऽवगाहते ननु

पर्वतएव हुताशनाभाववानितिप्रत्यादिवृत्तानतदाप्याह वृत्तेरिति वृत्तेः संबंधस्य वृत्तिमत्तः संबंधवत्तः तथा च योपदवच्छे
प दे न यद्दीयत्संबंधाभाववान्स तदवच्छेदेन तस्य तत्संबंधावच्छिन्नाभाववत्त्वानिति व्याख्याप्यपि शिखरावच्छेदेन संयोगसं
बंधावच्छिन्नवह्न्यभाववत्त्वसिद्धिरिति भावः ननु तद्व्याप्तावप्रयोजकत्वमन्यथापि तुल्यन्यायेन योपदीयपत्संबन्धवान्स त
त्संबन्धेन तत्वानिति व्याख्यायापि कुंडादिसंयोगिनो बदरादेः संयोगेन कुंडादिमत्त्वापत्तेरित्युक्तावाह एवमिति भेदो विशेषः
यथा घटवत्यपि काले इदानीं तंतौ न घट इति प्रतीत्या तंत्ववच्छेदेनैतत्काले घटाभावस्तथा घटवत्यपि कपाले घटनाश
दशायामिदानीमिह कपाले न घट इत्यनुभवादेतत्कालावच्छेदेन कपाले घटस्य सामान्याभावः
सिद्ध इति न चेदानीं तंतुषु न घट इत्यादिप्रतीतेरेतत्कालावच्छिन्न तंतुष्वेव घटाभावो विषयो नतु तंत्ववच्छेदेनैतत्काले
तथेति वाच्यम् तंतुषु घटाभावस्याव्याप्यवृत्तितयैतत्कालस्य तदवच्छेदकत्वावगाहने उक्तप्रतीतेर्भ्रमत्वापातात्
न च तथाप्येतत्कालवृत्तिघटस्याभाव एव तंतुषु भासतां न त्वेतेति वाच्यम् कालस्य प्रतियोगिकुक्षावग्रहेपि तादृशप्र
तीतेस्तंत्ववच्छेदेन समयेपि घटाभावावगाहित्वस्यानुभविकत्वादिति भावः तथापीति गुणवत्संयोगवद्वा

द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नमात्रसमवायेऽप्रवत्तेन कालत्वात्कपालं घटवद्ध्वंसादित्यादावव्याप्तिवारणायेत्यर्थः तादिति अ
समानाधिकरणं न तल्लाभ इत्यर्थः नोपादेयमिति येन रूपेण येन संबंधेन व्याप्यवृत्तितेन रूपेण तेन संबंधेन तस्य सा
ध्यतायां नोपादेयमित्यर्थः तेन द्रव्ये संयोगत्वेनाव्याप्यवृत्तेरपि संयोगस्य समवेतत्वेन साध्यतायां कालिकतयाऽव्या
प्यवृत्तेरपि द्रव्यत्वस्य समवायेन साध्यतायां चैन प्रतियोगिव्यधिकरणमिति परं तु समवायेन व्याप्यवृत्तेरपि द्रव्य
त्वोऽऽस्मत्वादेः कालिकेन साध्यतायां तदुपादेयमेव अव्याप्यवृत्तिसाध्यके संयोगाभाववान् गुणत्वादित्यादौ
घटादिदेवनदेयं व्याप्यवृत्तिसाध्यके तु प्रयोजनविरहात् सर्वत्र न देयमित्यावेदयितुं सर्वपदे वेत्युक्तं साध्यभेदेन
तिसाध्यताघटकसंबंधादेरनुपलक्षणम् यथाविव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले न दप्रवेशे सत्ताऽऽत्मत इत्यादाव
व्याप्तिस्तापनवत्ति स्पंदादौ समवायेन सत्ताभावस्यापि कालिकादिसंबंधेन वृत्तेः न चाभावे हेत्वधिकरण
वृत्तित्वत्वविशेषणतया विवक्षणान्नोक्तदोषः तथा सत्यपि द्रव्यत्वं शशविषाणत्वादित्यत्रातिव्याप्तेर्द्रव्यत्व
त्वरूपसाध्याभावस्याविशेषणतया वृत्तित्वाविरहादुक्तभिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्यापि द्रव्य
त्वानतिरिक्तत्वात् न चाभावत्वप्रतीतेः प्रमात्वरस्तोपमिभावस्यातिरिक्ततयोक्तातिव्याप्तिवारणमिति वाच्यम्

अभावत्वं चेत्याग्रिमग्रंथेन भावाभावसाधारणस्याभावत्वस्यानिर्वचनादिरोधापत्तेः घटत्वाद्यभावस्य कालिकादिसं
बंधावच्छिन्नाभावत्वस्वरूपादिसंबंधेन साध्ये गगनत्वादिहेतावव्याप्तेस्तथाप्यनुगतात्र विशेषणतया गगननिरूप्य
घटत्वाभावस्येदृशघटत्वाभावाभावाभावत्वकल्पनात्तावतैवाभावत्वप्रतीतेः प्रमात्वसंभवात् अतएवसा
ध्यताघटकसंबंधेन साध्यवत्त्वबुद्धेर्विषयविधयाप्रतिबंधकतावच्छेदको यः संबंधस्तेन संबंधेन हेतुसमानाधि
करणस्याभावस्याप्रसिद्ध्युक्तावपि न निस्तारः तथाविधसंबंधेन हेतुसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्या गुणगगनत्वा
दिहेतौ द्रव्यत्वाभाववज्जातित्वादित्यादौ चाव्याप्तेः तथापि साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिमत्त्वबुद्धेर्विषय
तयाप्रतिबंधकतावच्छेदको यस्संबंधस्तेन संबंधेन हेत्वधिकरणवृत्तित्वमभावस्यादिवात्तितामित्यदोषः तथाव
द्रव्यत्वाभाववज्जातित्वादित्यादौ विशेषणतादिविशेषणतात्वाभाववत्त्वबुद्धेर्विषयतया प्रतिबंधकताव
च्छेदको यः स्वरूपसंबंधस्तेन जातित्वरूपाभावस्यासिद्धेरिति भावः वस्तुतस्तु व्याप्यवृत्तित्वमत्र साध्यतावच्छेदकसंबंधेन
यत्त्वाधिकरणं तद्वृत्त्यभावस्य तादृशसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगित्वाभावरूपं ग्रंथकृतोऽभिप्रेतं तादृशसाध्यकं च गतु
समवायादिनाऽऽत्मत्वादेस्साध्यत्वे ज्ञानवत्त्वादिकं समवायेनाऽऽत्मत्ववृत्ति समवायावच्छिन्नात्मत्वाभावस्य

जा॰सि॰
६

यत्किंचित्प्रतियोगि
ताश्रय २

यत्रापि रूपवति नीलं वेहुनाशो नश्री खरेत्यादिप्रतीत्या वह्निसामान्याभावोपीके रपिपर्वते महानसीयव
ह्निरूपप्रतियोगिव्यधिकरणो भवति न त्थापि एकधर्मावच्छिन्ना प्रतियोगिता एकत्वं उपहिताप्रतियोगितावच्छेदकभावः वह्न्यभावप्रति

केनापि संबंधेनावृत्तेस्तथा च तादृशसाध्यकत्वे नोपादेयं सत्ता वा जातेरित्यादौ तु नह्युपादेयमेव समवायेन सत्त्ववति स्पंदादौ १४१०
समवायावच्छिन्नसत्ताद्यभावस्यापि कालिकादिसंबंधेन वर्तमानतयासत्त्वादेर्निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वाभावात् व्याप्यवृ
त्तिता घटकस्य त्वाधिकरणवृत्तित्वस्य संबंधसामान्येन प्रविष्टत्वादेतल्लाभार्थमेव सर्वथैव व्याप्यवृत्तीत्युक्तं त
त्स्वसंबंधविशेषानियंत्रित्वात् व्यभिचारादिस्तु संबंधो न वृत्तिनियामकत्वेनाभिमतत्वादेरपि व्याप्यवृत्तित्वहानिरिति ध्येयं न
सर्वथैव व्याप्यवृत्तिसाध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्तानिश्चयोत्तरानुमितौ नोपादेयं
प्रतियोग्यसमानाधिकरणांतं तन्न्यूनकतावच्छेदककोटौ नोपादेयं साध्यसाधनभेदेन कार्यकारणभेदेन व्या
प्तेः कारणतावच्छेदकतया भेदाद्भिन्नत्वादित्यपि वदंति एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाः प्रतियोगिव्यक्तीनां
भेदेपि ऐक्यमिति नव्यमतेन वह्निमान्धूमादित्यादौ वह्न्यादिसामान्याभावमादायाव्याप्त्यसंभवादिति व्याप्तिवारणप्र
योजनमाह तेनेति न च विशिष्टसत्त्वस्य व्याप्यवृत्तितया तत्साध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रवेशादिदमयुक्तमिति वा
च्यम् जातौ विशिष्टसत्त्वाभिचारज्ञानदशायामपि विशिष्टसत्त्वधर्मिकजातिमत्त्वविशिष्टप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रति
योगित्वज्ञानाद्विशिष्टसत्त्वसाध्यकानुमित्यापत्तिप्रसंगस्यैव प्रकृते तेन प्रसंगपदार्थत्वाद्विशिष्टसत्त्वस्याप्युक्तरीत्या

राम
६

1411

अत्राव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलीयलक्षणस्य व्याप्यवृत्तिसाध्यके सत्तावान् जातेरित्यादौ वत्त्यव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिव्य
धिकरणहेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यसमानाधिकरण्यं तादृशाभावप्रतियोगिताव
च्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरेवं च उभयपरिष्कारे चापि विशिष्टस
त्तावान् जातेरित्यत्र नातिव्याप्तिरतो भूतत्वेति

व्याप्यवृत्तित्वविरहाच्च विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वमतेन जातिव्याप्त्यसंभवादाह भूतत्वेति यांवत्तु विशिष्टसत्त्वस्य व्याप्यवृ
त्तितया तत्साध्यके प्रतियोगिव्यधिकरणाप्रवेशाद्भूतत्वेत्यादि साध्यांतरं तत्र च भूतत्वमात्मान्यत्वे सति विशेषगु
णवत्त्वं मूर्त्तत्वमवच्छिन्नपरिमाणवत्त्वं तदुभयं चाव्याप्यवृत्त्येव घटादावुत्पत्तिकालावच्छेदेन तदुभयाभावसत्त्वादि
त्याहुः नचेति वाच्यमित्यन्वयि तदभावः भूतत्वमूर्त्तत्वोभयाभावः सहजत इति प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न
त्वाप्रवेशेपीत्यर्थः ननूभयत्वस्य विशिष्टत्वानतिरिक्तत्वेपि सहजतः प्रतियोगिव्यधिकरणस्य विशिष्टत्वावच्छिन्नाभाव
स्य प्रतियोगितावच्छेदकमेवोभयत्वमतो नातिव्याप्तिः विशिष्टत्वावच्छिन्नाभावस्योभयत्वावच्छिन्नाभावानतिरेकाद
त आह नचेति तदवच्छिन्नाभावः उभयत्वावच्छिन्नाभावः तदवच्छिन्नाभावात् वैशिष्ट्यावच्छिन्नाभावात् लिं
गव्यत्ययेनानातिरिक्तमित्यनुषज्यते तथा चातिरिक्त एवेति भावः नचान्यत्रोभयाभावस्य विशिष्टाभावातिरिक्तत्वे
पि प्रकृते भूतत्वविशिष्टमूर्त्तत्वाभावस्यैव तदुभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं समनियताभावयोरैक्यवेनैकत्वा
दिति वाच्यम् तावतापि हेतुमत्तोपादृशप्रतियोगिताश्रयानधिकरणत्वं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य भूतत्व

१० मूर्तत्वोभयत्वेऽन्यथा यादृशव्याप्तितादवस्थ्यादिति भावः उभयत्वस्येति प्रत्यक्षासिद्धत्वादिति परेणान्वयः तथा चाविरुद्ध
योरिव समानाधिकरणयोरप्युभयत्वमतिरिक्तमेव विरुद्धाविरुद्धयोरुभयत्वप्रतीत्योः समानाकारत्वात् मूर्तत्वमू
र्तत्वयोर्विरुद्धत्वभ्रमदशायामप्युभयत्वस्य प्रत्ययाच्चेति भावः नचेति वाच्यमिति परेणान्वितम् तत्र मूर्तत्वमूर्तत्वो
भयवानित्यत्र व्याप्तिरेवेति तथा च तस्य तत्तथात्व कारणप्रयासोऽनुचित इति भावः तथात्वेपीति उभयत्वाश्रयस्य
मूर्तत्वस्य मनस्त्वेऽपि सत्वेपीत्यर्थः तथा च हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणावच्छेदेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव
नै त्त्वाप्यत्व एव व्याप्तिरतो नैतल्लक्षणमिति भावः वृत्तिमतीत्यादि अव्याप्यभावस्य व्यभिचारानियतत्वात् व्यभिचारं ग्राहयति ने
ति अत्र च मूर्तत्वाश्रयमनसि ननु वह्न्यादिभेदमादाय व्याप्तिः प्रतियोग्यसमानाधिकरणपदेनैव वारणाद
त्यन्तपदं व्यर्थमत आह अत्यन्तपदं चेति अत्यन्ताभावत्वनिरूपकं यत्प्रतियोगित्वं तदाश्रयवैय्याधिकरण्यादि
वक्ष्यमाणः फलमाह अन्यथेति तद्भेदस्य त्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावान्तरभेदस्य स्वस्वरूपातिरिक्ततयेत्यस्य न
अनवस्थाभयेनेत्यादेः दुर्लभत्वापत्तेरिति हेतुसमानाधिकरणाभावमात्रस्यैव वस्त्वात्मकभेदप्रतियोगिपदभा
वान्तरं तत्समानाधिकरणत्वादिति भावः अग्रेविवक्षणीयस्य साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यसामाना राम

१

1413

धिकरणपस्य वह्निमान् धूमादित्यादौ घटाद्यभावे सत्त्वान्न सर्वत्राप्रसिद्धिः किंतु स्वरूपसंबंधेन साध्यतायामेवेति स्वरूप
पितुमप्रसिद्धिमपहाय पदुर्लभत्वमुक्तं अत्यंताभावत्वानिरूपकप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविवक्षायाः फलमाह
सर्वेषामिति भावभेदस्यातिरिक्तत्वस्वीकारादाह अभावसाध्यकेति तथा च घटभिन्नं पटत्वादित्यादौ पटत्वसमानाधि
करणनिरुक्तप्रतियोगिव्यधिकरणगोत्वाद्यभावस्य पटभेदाभिन्नत्वात्तादृशभेदस्य च गोत्वाभावरूपं तत्प्रतियोगि त्वा
तावच्छेदकमेव भेदत्वमित्यव्याप्तिरिति भावः संप्रयायरत्पस्य रसत्वहीजं तूक्त विवक्षायामपि सर्वेषां हेतुसमानाधि
करणात्यंताभावानामत्यंताभावत्वानिरूपकेण पूर्वक्षणादिवृत्तित्वविशिष्टत्वाभावात्मकेन प्रतियोगिनाऽस
मंसामानाधिकरण्यादभावसाध्यकाव्याप्तितादवस्थ्यं यादृशप्रतियोगितावैशिष्ट्यानाधिकरणं हेत्वधिकरणं
तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वप्रवेशे तु व्यर्थमेवात्यंतपदमिति ध्येयम् गोध्वंसवत्त्वेनेति गवात्यंताभावस्य
गोध्वंसाविरोधित्वादित्याशयः नव दैशिकविशेषणतया यत्र गोध्वंसस्याधिकरणं तत्रैव गवात्यंताभावस्याविरोधात्
कालिकसंबंधेन गोध्वंसवत्यपि प्रलये तदत्यंताभावसत्त्वे बाधकाभावान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् प्राचांमते
भूतलादिदेशस्येव कालस्यापि दैशिकविशेषणतया ध्वंसवत्त्वात् अत एव त्वक्संयुक्तकाले दैशिकवि

यदि तत्त्वात्तस्यैवात्राव्याप्तिर्दोषः तथा न च कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य

ना॰ टी॰

११ शेषणात्तथा वायुनाशाधीनवायुस्पर्शनाशस्य सादीत्याकारः शब्दानित्यतायां मिश्रैरुक्तः यद्यप्येवमपि नातिव्याप्ति

नित्यवर्तमान संभवः कालिकसंबंधावच्छिन्न [illegible] गवात्यंताभावस्यैव प्रलये कालिकसंबंधेन वर्तमानत्वात् ध्वंसादिमति दैशिक

संबंधेनैवात्यंताभावस्याभ्युपगमात् तथापि प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितस्य व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्यैव

लक्षणस्या [illegible] व्यं दैशिकविशेषणतयाऽभावे हेतुसामानाधिकरण्यं दैशिकसंबंधेन हेतुमन्निष्ठात्यंताभाव

काल स्याप्रसिद्ध्या तथापि नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् [illegible] इति नित्यादिविशिष्टगोत्वाभावस्यैव तादृशस्य प्रसिद्धत्वा

दिति भावः । [illegible] माह संसर्गाभावेति अत्यंताभावपदेनेत्यादिः तथा च प्रलये गोत्वावच्छिन्न

ध्वंससत्त्वादेव नातिव्याप्तिरिति भावः ननु गोध्वंसस्य गोत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वीकारेऽपि साध्यता

वच्छेदकसंबंधीभूतकालिकविशेषणता [illegible] वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहात्कुतस्तमादायातिव्याप्तिर

तस्त्विति वाच्यम् साध्यतावच्छेदकसंबंधान्यसंबंधानवच्छिन्नस्यैव हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्व

स्य लक्षणे प्रवेशनीयत्वात् तस्य च ध्वंसप्रतियोगितासाधारण्यादिति भावः पदार्थैद [illegible]

[illegible] इति स्पंदवाते खंडप्रलये संगतिरीय व्यापक राम

११

तथाच प्रथमतः परमाणुक्रियाततो द्व्यणुकावयवविभागस्तदुत्तरं पूर्वदेशसंयोगनाशस्तदुत्तरं प्रसरेदात्मककार्यद्रव्ये उत्तरदेशसंयोगस्तत्रैव द्व्यणुकनाशस्तदुत्तरं प्रवयवनाशाधीनस्य सदेशेनाशः स्पंदनाशश्च तदुत्तरमुत्तरदेशसंयोगनाशस्स एव महाप्रलयः १

1415

त्वावच्छिन्नध्वंसाविरहादतिव्याप्तिः ननु महाप्रलयस्य वृत्तितीयक्षणे द्व्यणुकत्वावच्छिन्नध्वंससत्वान्नातिव्याप्तिस्तदानी
मपि चरमद्व्यणुकनाशानुगुणस्य परमाणुस्पंदस्य सत्वात्तत्कालोत्पन्नपरमाण्वंतरसंयोगेन प्रलयपूर्वक्षण एव पश्चा
त्तस्य विनाश्यत्वात्तादृशपरमाण्वंतरसंयोगस्य कार्यद्रव्येण सहैव स्वीकारान्नित्यत्वमाश्रयनाशादेव तन्नाशसंभ
वादित्यत आह यदादृष्टमिति केचित्तु त्वन्मते द्व्यणुकस्याभावात्स्पंदस्य चरवंऽप्रलये वृत्तौ बलवत्तरप्रमाणा
भावाद्यदादृष्टमित्याद्युक्तमित्याहुस्तच्चिंत्यम् नित्यज्ञानमादाय सहेतुत्ववारणायनन्यामिति नित्यसुखाभिव्य
क्तेर्मोक्षित्वमते सहेतुत्वमाशंक्यसाध्यांतरमाह दुःखं वेति ननु कार्यमात्रं प्रति अदृष्टस्य हेतुत्वात्प्रलये प्राक् तदापि
तस्य सत्वं तथा च तदानीमेव दुःखत्वावच्छिन्नध्वंससत्वान्नातिव्याप्तिः दुःखादेः स्वसाक्षात्कारनाश्यतया तदानीमसंभवा
दुत्तरक्षणे साक्षात्कारासंभवादाविदितेप्रमाणाभावाच्चाकिंचयावद्दुःखनाशानां युगपत्प्रलयानभ्युपगमे प्रलयांतरवर्तिदुः
खमादाय सहेतुरेवायमत आह यदा तदेति अत्र तदीयसुषुप्त्यादिसमवेतदीक्षानाविरहाद्व्यभिचारः स्फुट एव
ध्वंसादिप्रतियोगितायां सामान्यधर्मावच्छिन्नत्वे भावाभावः गौर्नष्ट इत्यादिप्रतीतेर्गोप्रतियोगिकध्वंसाद्यवगा
हितयाप्युपपत्तेर्व्याप्तिनिश्चयादिप्रतिबंधकत्वाद्यनुरोधेनैव भेदात्यंताभावयोर्गोत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक

द्व्यणुकत्वादेरिति खंडप्रलये केषांचिद्द्व्यणुकस्य केषांचित्प्रागभावस्य सत्वेन द्व्यणुकत्वस्य प्रतियोगितातिरिक्तवृत्तित्वेनानवच्छेदकत्वादित्यर्थः ननु द्व्यणु
कत्वावच्छिन्नाधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्यैव तद्ध्वंसस्य प्रतियोगितावच्छेदकं द्व्यणुकत्वमेवेत्यन्यूनवृत्तित्वमित्यत आह नहीति ॥

न

ये

तद्रूपेण भूतलमित्याकारक तद्घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितभूतलत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिबुद्धिं प्रति तद्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसंबंधावच्छिन्न तद्घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित अभावत्वावच्छिन्नविशेष्यतावच्छिन्न अभावत्वावच्छिन्नत्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित भूतलत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानं प्रतिबंधकम् २

1416

१२ त्वोपगमात् न चैवं तद्घटत्वावच्छिन्नावत्ताबुद्धिं प्रति तद्घटत्वावच्छिन्नाभाववत्तानिश्चयत्वेनाविरोधितया तद्घट
वदत्यंताभावस्येव तद्घटध्वंसस्यापि तद्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमावश्यकमिति वाच्यम् एकसंबंधे
न तद्घटवदत्यंताभावस्य ग्रहे धर्मिसंबंधांतरेण तद्घटत्वावच्छिन्नवत्ताबुद्ध्युत्पादात् संबंधाविशेषमंतर्भाव्यैवात्यं
ताभाव ग्रहस्य प्रतिबंधकतया ध्वंसवत्ताग्रहस्याधारत्वासंभवात् ध्वंसत्वस्याभावत्वाघटितत्वे न तदवगा
हिबुद्धेरत्यंताभावसाधारण्यायोगाच्च त्यागपक्षेनाह मतेपीति ननु प्रतियोगिमत्तद्देशस्य सिद्धं तत्राप्यत्यं
ताभावानुपगमात् तत आह अन्यस्येति तस्येति गोत्वादिना गवात्यंताभावस्येत्यर्थः तेन गगनाद्यभा
स्प वस्य गोत्वविशिष्ट गोत्वाद्यभावस्य वा मन्मते तिलोपि न क्षतिः कालमात्रेति अत्र गवात्यंताभावस्य दे
शीकविशेषणतया कालमात्रावृत्तित्वं प्राचीनैरिष्यते एवं सदा ननु न व्यवहारस्य कालिकविशेषणत
येव संभवादिति तु विभावनीयम् ननु प्रतियोगिविशिष्टेपि काले तदत्यंताभावसत्त्वे गवाद्यवच्छेदेने
दानीं गोत्वं नास्तीत्यापि प्रतीतिः कथं न स्यादत आह इयानस्तीति एकस्य प्रतियोगिमतः कालस्य देश
भेदः प्रतियोग्यनाधारदेशः तथा च तत्त्वम् अत्यंताभाववत्त्वम् अपरस्येति ध्वंसादिमतः कालस्येत्यर्थः

स्वरूपावच्छिन्नमिति निरवच्छिन्नामित्यर्थः तथात्वमिति पूर्वेणान्वयः नन्वेवमिदानीमश्वेन गोत्वमित्यादिप्रती
तेः कालइतित याऽश्वइतितया च गोत्वाभावावगाहितयैवोपपत्तौ देशस्य कालइतितावच्छेदकत्वेमाना
भाव इत्यत आह देशइति इवार्थः सादृश्यं तच्चानुभूयमानत्वं तथा चानुभूयएव देशस्य कालवृत्तितावच्छे
दकत्वे मानम् अन्यथा गृहे नेदानीं गौरितिप्रत्ययबलात् गृहादिदेशस्य गवात्यंताभाववृत्तायामपि कालोना
वच्छेदकः स्यात्तत्रापि गवाभावे गृहवृत्तित्वैतत्कालवृत्तित्वोभयावगाहिता यास्तु वचं त्वादितिभावः नन्वे
वमपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितस्याव्याप्यवृत्तिसाधकस्यलीयलक्षणस्य गोमान् गोत्वादित्यादाव
तिव्याप्तिरेव गवाघभावस्य महाप्रलयकाले प्रतियोगिसमानाधिकरणतया लक्षणघटकत्वादाह तत्रत्यइति
गवादिशून्येचेत्यर्थः तथा च यत्किंचिदधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यपदग्रेवाव्यंतस्य गवा
घभावेपि सत्त्वान्नातिव्याप्तिरितिभावः नचेति वाच्यमित्यन्वयः संसर्गाभाववदिशेषइति सदातनसंसर्गाभा
वइत्यर्थः संसर्गेति स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंसर्गेणयः प्रतियोग्यारोपस्तज्जन्यप्रतीतिविषयोभावस्तत्त्व
मित्यर्थः संसर्गस्तु तादात्म्यभिन्नो ग्राह्यस्तेन भेदव्युदासः प्रागभावध्वंसयोरप्युत्तरकालपूर्वकालावेव प्र
तान्निष्ठान्यथासिद्धानिरूपकत्वे सति ह्यव्यवहितशक्यकालावच्छेदेन वर्तमानात्यंताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्येनत्वे तत्पदेन दंडादेर्ग्रहणम् ३
स्वजन्यध्वंसितजनककपालध्वंसवैधर्म्येन हि दंडस्याभावः १

तद्रूदन्याराति दिहत्पान्निय महात आपि हत्वान्नावचक्रकादिप्रसंगः ४ साध्यं प्रतियोग्यारोपः २

1418

१३ तियोगितावच्छेदकसंबंधाद्वेति ताभ्यामेव संबंधाभ्यां प्रतियोग्यारोपः प्रागभावध्वंसयोः प्रत्यक्षे हेतुर् न तत्तयोर्नि
त्याशीरिति प्राचामाशयः घटितामिति तथा च चक्रकादिप्रसंग इति भावः तच्च जन्यत्वेन नियमांतरस्य साध्यसंबंधि
व तावच्छेदकरूपत्वादिस्वरूपस्येत्यर्थ इति केचित् वस्तुतो नियमांतरस्य संसर्गत्वघटितनियमस्य संसर्गत्वविशि
ष्टधीजनकत्वं नियमघटितमिति क्रमेण संसर्गत्वम् एव प्रवेशोपीति भावः नन्वभावबुद्धौ प्रतियोग्यारोपस्य हे
तुत्वे मानाभावादुक्तसंसर्गाभावत्वघटितव्याप्तेर्न तत्त्वसंभवः कथंचिदभावलौकिकप्रत्यक्षं प्रत्यारोपस्य
मनस्त्ववदसृणलातर त्वादौ ६ हेतुतास्वीकारे व्यतीन्द्रियसाध्यके व्यभिचारित्वापत्तिः व्याप्तित्वं च हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावस्यातीन्द्रिय
त्वान्निरुक्तसंसर्गाभावत्वविरहादत आह वस्तुतस्त्वेति भेदभिन्नाभाव त्वं संसर्गाभाव त्वं सदातनत्ववि
शिष्टं च तदेवात्यंताभावत्वं भेदत्वं तु संसर्गविधयाताद्रात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वमनुयोगिता
विशेषो वेत्याशयः यत्तु भेदत्वादिवत्संसर्गाभावत्वमप्यखंडोपाधिरिति तन्न तुच्छम् भेदत्वादिवदखंडस्य संस
र्गाभावत्वस्यानुभवेनाविषयीकरणात् त्रिकालव्यवहारस्य भेदभिन्नाभावत्वादिनाप्युपपत्तेः वस्तुगति
मनुरुध्याह अनुपदमिति विवेचयिष्यत इति तदपि [illegible] नोपादेयमित्यादिग्रंथे नातिशेषः साध्यतावच्छेदक

राम

संबंधेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितलक्षणमभिप्रेत्याह प्रयोजनाविरहादिति घटादिसमानाधिकरणस्य व
न्यादिभेदस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादेव तस्मादाद्याया व्याप्तिविरहादिति भावः व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलीय
लक्षणस्य साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताघटितत्वात् तदभिप्रेत्याह अव्याप्तिश्चेति तादात्म्येन ग
वादेः साध्यतायां तत्संबंधावच्छिन्नात्यंताभावाप्रसिद्ध्या साध्याभाववत्त्वादावव्याप्तिरित्यर्थः इदमप्यभाववृत्तिर
भावो नाधिकरणत्वरूपो न वा धर्म्यात्यंताभाव एव धर्मिणो भेद इति मतेन अन्यथा पटादिभेदरूपस्य घट
भेदत्वात्यंताभावस्य घटत्वात्यंताभावस्य वा घटनिष्ठप्रतियोगिताया एव तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नत्वाद
व्याप्तिविरहादिति एवम् नञ्विषयताया वृत्त्यनियामकत्वमते ज्ञानाभावस्य गगनादौ सहजत एव प्रति
योगिव्यधिकरणत्वान्नातिव्याप्तिरत आह विशेषगुणेति अत्र व्यभिचाररूपकः कालो दिक् च तत्र च
काले कालिकसंबंधेन दीशि च दैशिकसंबंधेनाविशेषगुणस्य सत्त्वात् तदभावो न प्रतियोगिव्यधिकर
ण इति भवत्यतिव्याप्तिः विशेषपदं व्यभिचारित्वरतोपि द्रव्यत्वादिस्तूक्तो संबंधसामान्येनाविशेषगुण
स्य मनस्यसत्त्वान्नातिव्याप्तिसंभवः कालोपाधित्ववाद्दिगुपाधित्वस्यापि मनस्यसत्त्वाद्व्यावर्तकत्वात्
महाप्रलये दिग्देशव्यवहाराजनकत्वात्

प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन
प्रतियोगितावच्छेदकतासंबंधेन

1420

अन्यथा मनसः कालोपाधित्वमपि स्यादत उक्तं मनोन्येति यत्तु मूर्त्तमात्रस्यादिगुपाधित्वं महादिग्रहीततायामवच्छे
दकत्वं न त्वधिकरणत्वमिति प्राचां मते संबंधसामान्येनैव तत्स्याविशेषगुणानाधिकरणत्वान्मनोन्यपदमि
ति तन्मन्दम् एवमप्यवच्छेदकतासंबंधेनैव मनसोपि विशेषगुणवत्तायास्संभवेन मनोन्यपदवैयर्थ्यापत्तेः
ननु स्वमते दिक्कालयोरीश्वरानतिरिक्तत्वादसंभव्याप्तिरेवेत्यत आह ज्ञानीति न च ज्ञाने ईश्वरति
न्यापातत्साधारणकेवलप्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशादेवनातिव्याप्तिरिति वाच्यम् समवायेनाव्यापकत्वग्रह
दशायामपि संबंधसामान्येन प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकत्वस्यानात्समवायेन ज्ञानानुमि
त्यापत्तेरेव प्रकृतेऽतिव्याप्तिपदार्थत्वाज्ज्ञानादेरपि आत्मगुणत्वप्रवृत्तित्वविरहाच्च अतिव्याप्तिप्रयोजन
पातिसाध्यत्वयोगेति विशेषणतादिकृता कालिकी च एककार्येति समवायस्यापि स्वात्मक एव स्वरू
पसंबंध इति तत्रापि ज्ञानेकार्ये समवायो वृत्त्यनियामकः भावत्वात्समवेतत्वादियापि केचित् प्रतियोगि
नेति न च स्वाभावतानाभाववत्ताद्वृत्त्योन समवायसंबंधेन घटादेः प्रतियोगिव्यधिकरणत्वान्नातिव्याप्तिः
न च तादृशयात्किंचित्संबंधेन प्रतियोगितासामानाधिकरण्याभावो कोवाऽऽसामानाधिकरण्याभावस्यापि

1421

धूमवत्पर्वतावच्छेदेन महानसीयसंयोगेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वाद्वह्निमान् धूमादित्यादावव्या
प्तिः स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधसामान्येन तथात्वोक्तौ च जातिमान् जातित्वादित्यादावतिव्याप्तिः
समवायेन जात्यभावस्यैव तादात्म्येन जातिमद्भेदत्वात्तस्य च स्वप्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसंबंधेन
यज्जातिसंबंधितद्भिन्नत्वेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावादिति वाच्यम् स्वप्रतियोगित्वं यादृशसं
बंधावच्छिन्नं तादृशसंबंधेन यत्प्रतियोगिसंबंधितद्भिन्नत्वाभावस्योक्तत्वात् संयोगसामान्यावच्छि
न्नवह्न्यभावप्रतियोगितायां महानसीयसंयोगत्वादिविशिष्टानवच्छेद्यतया वह्न्यभावस्य पर्वता
दौ महानसीयसंयोगसंबंधेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेप्यव्याप्त्यभावादिति ध्येयम् ननु
समवायावच्छिन्नवह्न्यभावमादाय धूमादावव्याप्तिवारणार्थमग्रे साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छि
न्नप्रतियोगित्वं निवेशनीयं तथा च कपिसंयोगवत्तत्तादात्म्येन साध्यतायामेतद्वृत्त्वादावव्या
प्तिर्भेदमात्रस्यैव स्वप्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसंबंधेन प्रतियोग्यधिकरणप्रतिसं[illegible]रत आह
संबंधि वेति न च तादात्म्येन वस्तुमात्रस्यैवाव्याप्यवृत्तित्वात्तादृशसंबंधेन साध्यतायां प्रतियो

९५ गिवैय्यधिकरण्याप्रवेशादिदमयुक्तमितिवाच्यम् मूलावच्छेदेन कपिसंयोगवद्भेदस्य वृत्त्यादौ त्वयमंगीका
रात्तादात्म्येन कपिसंयोगवतोप्यव्याप्यवृत्तित्वात् न चैवं प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावेत्यादिम
निष्कर्षेप्यप्रतीकारः प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन यत्प्रतियोगिसंबंधिनस्तत्र घटितत्वावच्छिन्नभे
दकूटविशिष्टहेतुमद्वृत्तित्वस्यैव तत्र वक्तव्यत्वात् वस्तुतस्तु तादात्म्यसंबंधेनापि न कस्यापि वृत्तित्वमु
क्तं व्याप्यवृत्तित्वमतो यथाश्रुत एव सम्यक् केचित्तु प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्र
तियोगिता या यद्धर्मावच्छिन्नत्व यत्संबन्धावच्छिन्नत्वोभयाभाव इत्यादिवक्ष्यमाणनिष्कर्षस्य तादा
त्म्येन साध्यतायां व्याप्तिवारणपत्तिर्व्याप्तिरतः प्रतियोग्यनधिकरणत्वं परित्यज्य प्रतियोग्यसंबंधित्वं चावश्यं तत्रानिवेश्यमि
त्याशयेन संबंधित्वमुक्तमित्याहुः ननु कपिसंयोगाभावस्यापि गुणादौ प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वात्कपिसंयो
ग्यतत्वादिसाध्यकाव्याप्तिरत आह तद्विशिष्टस्येति प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावविशिष्टस्येत्यर्थः तथा च हे
तुमति वृक्षादौ संयोगवद्भिन्नाभावविशिष्टः संयोगाभावो नास्तीति नाव्याप्तिः विशिष्टानिरूपिताधेयत्वमप्यतिरिक्त
मित्याशयेनेदमुपपादितविशिष्टस्येत्यस्य हेत्वधिकरणेऽन्वयः तत्र च षष्ठ्यर्थोऽधिकरणत्वं तेन प्रतियोगिसा राम

1423

मानाधिकरण्याभाववद्विशिष्टस्याधिकरणं यद्धेत्वधिकरणं तद्वृत्तित्वमभावे वाच्यमित्यर्थः अत्र यद्यपि प्रतियोग्यसमाना
धिकरणत्वं हेतुविशेषणीकृत्य प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यविशिष्टो यो हेतुस्तदधिकरणवृत्त्यभावस्य प्रतियोगितानवच्छेद
कत्वं वाच्यम् तावतैव संयोग्येतत्त्वादित्यादौ नाव्याप्तिसंभावना वृत्तस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नहेत्वधिकरण
त्वाभावात् तथापि कर्मणि च संयोगाभावः प्रतियोग्यसमानाधिकरण इत्यस्त्रेमम्लाघवरसेन हेतुसमानाधिकरणाभावस्ये
वविशेषणं प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वदलमनर्थकं एतावान्प्रयास इत्यवधेयम् ननु भेदस्य व्याप्यवृत्तितया प्रतियोगिसमाना
भिन्न धिकरणत्वोक्तौ च प्रागुक्ताव्याप्तिवारणासंभवे तद्विशिष्टस्येत्यादिकं विफलमत आह तद्वृत्तीति प्रतियोगिमद्वृत्तिभिन्न
त्वमित्यर्थः अत्रेति अस्वरसादित्यन्वयः न तदभाववत्त्वमिति तथा च संयोगिसत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिरिति भावः ननु सं
योगाभावे गुणत्वेन संयोगसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिबलादेव गुणावच्छेदेन संयोगाभावे प्रतियोगिसामानाधिकरण्या
भाववत्त्वान्नातिव्याप्तिरत आह प्रतीतेरिति उक्तप्रतीतिस्तु संयोगाभावनिष्ठस्य संयोगसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वा स्या
भावमेव गुणादौ संयोगानधिकरणाभिन्नतगुणवृत्तित्वमेव वा संयोगाभावादाववगाहत इति भावः वक्ष्यति मूलकारः
तच्च तदपि हेत्वधिकरण इति तेन क्वापि संयोगाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकीभूतगुणाद्यवच्छि

न्नत्वेपिकपिसंयो गेनत्वादित्यादौनाव्याप्तिरितिभावः ननु हेत्वधिकरणेप्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वंप्र
तियोगिसामानाधिकरण्यानवच्छेदकीभूतहेत्वधिकरणवृत्तित्वं तच्चव्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वाविरहादप्रसिद्धं गुरु
तरंचेत्यत आह प्रतियोग्यनधिकरणेत्यादि वक्ष्यमाणेति अनधिकरणमित्यपरेणान्वयः न त्वव्यवहितपूर्वेणेति प्रति
प्रतियोगिव्यधिकरणत्वंताभावप्रतियोगित्वकेवलान्वयित्व ४ योगिव्यधिकरणत्वं तदर्थः स्वमते संयोगसामान्याभावस्य केवलान्वयित्वात्तत्साध्यकं सत्त्वादिकं सद्धेतुरेवेत्यतस्त्साध्यां
तरमाह द्रव्यत्वाभावेति यद्यपि द्रव्यत्वाभावस्याव्याप्यवृत्तित्वात् तत्साध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रवेशादि
दमसंगतं न चात्र कालिकसंबंधावच्छिन्नद्रव्यत्वाभावस्साध्यस्स च गुणादावच्छेदेन कालेवाव्याप्यवृत्तिरिति
वाच्यम् तथासति तस्य केवलान्वयित्वात्तत्साध्यकसत्त्वादेस्सद्धेतुत्वेन तत्राव्याप्तिरूपन्यासस्यानौचित्या
त्तथापि सत्त्वहेतौ द्रव्यत्वाभावस्य व्यभिचारधीदशायामपि प्रतियोगिसामान्यानधिकरणसत्त्ववन्निष्ठाभावप्र
तियोगितानवच्छेदकं द्रव्यत्वाभावत्वमित्याकारकव्यापकत्वज्ञानादनुमित्यापत्तिरेवातिव्याप्तिशब्दार्थः व
स्तुतो द्रव्यत्वाभावस्यापि न प्रागुक्ताव्याप्यवृत्तित्वमिति ध्येयम् प्रथमसाध्येऽतिव्याप्तिं ग्राहयति साध्याभाव
वदवृत्तीति तत्प्रतियोगीति तस्य संयोगात्मकसाध्याभावस्य यः प्रतियोगी संयोगविशेषाभावस्तद्वत्त्वमित्यर्थः॥

[illegible]

द्वितीयेऽतिव्याप्तिं योजयति नित्यत्वादीति नित्यत्वादिविशिष्टं यद् द्रव्यत्वं तदभावात्मको यः साध्याभावस्य प्रतियोगित
दधिकरणत्वात्साध्याभाववतो द्रव्यस्येति पूर्वेणान्वयः ननु विशिष्ट द्रव्यत्वाभावो न द्रव्यत्वस्वरूपस्य साध्याभा
वस्य प्रतियोगी किंतु विशिष्ट द्रव्यत्वस्यैवेति द्रव्यत्वं प्रतियोगिव्यधिकरणमेवेत्यत आह स्वाभावेति स्वं नित्य
त्वविशिष्ट द्रव्यत्वम् न चानित्यत्वविशिष्ट द्रव्यत्वाभावस्याभावो नानित्यत्वविशिष्ट द्रव्यत्वस्वरूपो विशिष्टस्यान
तिरिक्ततया जन्यद्रव्ये ऽपि नित्यवृत्तित्वविशिष्ट द्रव्यत्वाभावो नास्तीति प्रत्ययप्रसंगात्किंतु नित्यैकत्वादिकमेवे
ति नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् विशिष्टाधिकरणतायाः प्रतीतिनियामकतयैवातिप्रसंगभंगेद्रव्यत्वमपेक्ष्य नित्यानंत
संख्यापरिमाणादौ तादृशाभावत्व कल्पनायां गौरवात्स्वाभावाभावस्यैव प्रतियोगित्वमितीति सिद्धांतप्रवादाच्च
नन्वेवमपि नीरवत्वाभावस्यैव स्वाश्रयतत्तद्व्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टं यत्स्वं तदभावात्मकस्वप्रतियोगिना सह स
१ मानाधिकरणत्वात्प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्ध्यैव नातिव्याप्तिरेकव्यक्तिमात्रवृत्तीनां गुणाद्यात्मकाभा
वानामपि पूर्वलक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य स्वस्य यो भावस्तादृशप्रतियोगिना सार्द्धं सामानाधिकरण्यात् न चैवं द्रव्यमा
णत्वं दृशः प्रसिद्ध्या गगनाद्यभावएव प्रतियोगिव्यधिकरणस्तस्यापि नित्यवृत्तित्वादिविशिष्टे योगगनाभावस्त

स्वरूपेन घटवृत्तित्वविशिष्टघटाभावः घटेघटो नास्तीति प्रतीतिसाक्षिकः तस्यापोऽभावः स्वर्वत्तेवर्ततेतस्यापोऽभावः स्वरूपमभावस्वरूपः
एवं विशिष्टस्य प्रकाशात्मकात्मेतद्वृत्तित्वेन घटत्वतत्त्वविशिष्टघाभावः शुद्धघटाभावस्वरूपकएवतयाच तत्राघटकी
नोघटाभावोस्येघटवृत्तित्वविशिष्टघटाभावाभावस्वरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणएव एवमग्रेऽपि ४

जा॰सि १४२६

१७ दभाववत्त्वकेन स्वप्रतियोगिनासमं समानाधिकरणत्वाद्गगनाभावस्यैवसंयोगादिसंबंधेनाभावत्वावच्छिन्नाभावत्तयाखंड
शः प्रसिद्धापितस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वासंभवाच्च एतेन नित्यत्वादिविशिष्टगगनाद्यभावस्य योभावस्तदभावत्वं नगग
नाद्यभावस्य तस्य केवलान्वयित्वापत्तन्येपि नित्यत्वविशिष्टस्य गगनाद्यभावस्याभावो नास्तीति प्रत्ययप्रसंगात्किं
तु नित्यत्वादेरेव तथात्वमित्युक्तावपि नानिस्तारः इति चेदत्र नव्याः यथाश्रुते प्रागुक्तक्रमेण प्रतियोगिव्यधिकरणभाव
स्याप्रसिध्या वह्निमान्धूमादित्यादौ सर्वत्रासंभवः स्यादतः यत्किंचित्प्रतियोगित्वं यादृशसंबंधावच्छिन्नं तादृशसंबं
धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यानाधिकरणं यत्साधनाधिकरणं तन्निष्ठाभावस्य साध्यतावच्छेदक
संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव लक्षणे प्रवेशनीयम् तथाच सद्धेतुस्थले द्रव्यत्वाभाववान्सत्वा
दित्यत्रापि संयोगेन घटाभावः प्रतियोगिव्यधिकरणस्तदीयं हि घटनिष्ठप्रतियोगित्वं यादृशेन संयोगसंबंधेनावच्छि
न्नं तादृशेन संयोगसंबंधेन साधनवतो द्रव्यस्य तदीयप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यानाधिकरणत्व
मक्षतमेव न चैवमपि तदीयसाध्यतावच्छेदकीभूतस्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्याप्रसिध्यानदोषसंग
तिः पूर्वं तत्र गगनत्वादिविशिष्टस्यघटाद्यभावस्याभावत्वेन तत्राप्रसिद्धेरिति प्राहुः स्वावच्छेदकसंबंधावच्छिन्न राम

स्वप्रतियोगिता १

1427

प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसामान्यानधिकरणहेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितासामान्येयत्संबंधावच्छि
न्नत्वयद्धर्म्मावच्छिन्नत्वोभयाभाववृत्त्यात्रिमलक्षणाभिप्रायेणेदं संयोगेन घटाद्यभावस्यैव प्रतियोगिवैयधिकरण्यसौलभ्या
दित्यपि वदंति प्राचां मते संयोगसामान्याभावसाध्यकव्यात्मत्वहेतुर्दिङ्नोऽतः कपिसंयोगसामान्याभाववदुक्तः वृक्षादावुत्पत्ति
कालावच्छेदेन गुणसामान्याभाववत्वाद्द्रव्यत्वादिकं परित्यज्यात्मत्वं हेतुरुक्तः यद्यपि वृक्षादेः स्वसमवेतकपिसंयोगप्र
व तियोगित्वसमवेतसामान्याभावस्य द्रव्यमात्र [illegible] समवेताभावस्य चानधिकरणत्वात् वृक्षत्वादेरपि हेतुतायामव्याप्तिस्स
म्भवत्येव तथापि सत्ताद्रव्यत्वयोरेव समवेताभावद्रव्यमात्रसमवेताभावयोरभाववत्वं लाघवान्न कपिसंयोगाद्यात्मकसम
वेतमात्रस्य तथात्वं गौरवादित्याशयः गुणसामान्याभावस्य संयोगप्रतियोगित्वमाविष्कर्तुं गुणानामित्युक्तं तत्प्रतियो
गितेति कपिसंयोगीयप्रतियोगितावच्छेदकेत्यर्थः न च गुणसामान्याभावस्याभावो द्रव्यत्वमेव लाघवान्न तु गुणोगो
रवादतस्संयोगप्रतियोगित्वं न गुणसामान्याभावस्येति वाच्यम् घटादावुत्पत्तिदशायां गुणसामान्याभावस्यैव सत्वेन द्र
व्यत्वस्य तदभावत्वासंभवादभावाभावस्य प्रतियोगित्वनियमाच्चेति भावः यादृशेति तथा च गुणसामान्याभाव
निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकं यद्गुणसामान्याभावत्वं हेतुमत्तत्तदवच्छिन्नानधिकरणत्वेपि कपिसंयोगाभाववत्वस्य

गा·दी·ति·
१८

तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् तद्रूपेण साध्यतायामभावहेतौ नाव्याप्तिः ईव्यत्वाभाववान्सत्वादित्यादौ तु
द्रव्यत्वाभाववत्त्वावच्छिन्नानधिकरणं च हेतुकरणं तन्निष्ठाभावस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकमेव द्रव्यत्वा
भाववत्त्वमतो नातिव्याप्तिरिति भावः न च वह्निमान् सत्त्वादित्यादौ तत्र वह्निसंयोगसंबंधेन साध्यतायामव्या
प्तिः तत्संबंधावच्छिन्नघटाद्यभावप्रतियोगिनमोन संबंधेन प्रतियोग्यधिकरणप्रसिद्धेरिति वाच्यं तत्प्रतियो
गितावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपितत्वस्य संबंधेन यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधि
श करणतासामान्याभाववत्त्वं हेतुमत्त्वेन संबंधेन तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापि विवक्षितत्वात् घटत्वावच्छि न
न्नाधिकरणतासामान्यस्य चान्तत्वाद्वह्निनिरूपितसंयोगसंबंधावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपितत्वस्वरूपसंबं
धेनाभावस्य हेतुमति सत्त्वेन तादृशसंबंधेन घटाभावस्येव प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् तादृशाभाववत्त्वं
चानिरवच्छिन्नवृत्तिकत्वघटनैयायिकमते वह्न्यादिसंयोगाधिकरणत्वाभावस्य परं तदवृत्तित्वेपि नाव्याप्तिः
अत्र च प्रतियोगितावच्छेदकधर्मेणावच्छिन्नत्वं साध्यतावच्छेदकताघटकसंबंधेन ग्राह्यम् तेना
यः पिंडस्याधिकालिकसंबंधेन यत्कृमत्त्वाद्गीरीष्टं पूर्वत्यादिनस्य संयोगेनाधिकरणत्वेपि धूमवा राम

१८

(1429)

न्वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिः प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसंबंधेन तद्वावच्छिन्नत्वनिवेशे तु प्रतियोगितानवच्छे
दकामित्यत्रावच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदकताघटकसंबंधेन ग्राह्यम् अन्यथा विषयतासंबंधेन रूपत्वाव
च्छिन्नस्य घटादिव्याप्यादौ समवायेनाभाववत्समत्वाद्रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसंगात् वस्तुतस्साध्यता
वच्छेदकताघटकसंबंधावच्छिन्नं यत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वं तन्निरूपितत्वरूपसंबंधेनैवानिरूक्तप्रतियोगिताव
च्छेदकत्वस्याभावः साध्यतावच्छेदकधर्मे विवक्षणीयः तेन वह्निमान्धूमादित्यादौ यत्र वह्नित्वादौ निरूपितसम
वायादिसंबंधेन वह्नित्वादेस्साध्यतावच्छेदत्वं तत्र तादृशसंबंधावच्छिन्नस्य प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुम
न्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याप्रसिद्ध्यापि न क्षतिरिति ध्येयम् अत्र यादृशप्रतियोगितावच्छेदक
धर्मे तादृशप्रतियोगिताश्रयाधिकरणीभूतयावद्व्यक्तिनिष्ठाधिकरणतानवच्छेदकत्वस्याधिकरणताव
च्छेदकत्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकस्तत्तद्व्यक्तिभेदकूटवत्त्वमेव यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानाधि
करणत्वमित्यस्यार्थो विवक्षणीयः तेन धूमवानित्यादिप्रतीतेरवच्छेदकताभिः पर्वतत्वादितत्तद्धर्मीविशिष्टधू २५
मत्वावच्छिन्नाधिकरणताव्यक्तिभिरेवोपपत्तौ धूमत्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाधिकरणतायां मानाभा
न धूमादिसामान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं धूमत्वादिकं तदवच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्यापि

जा० १९ धर्मवान्वह्नेरिति त्यादौ नास्ति व्याप्तिः घटत्वाधिकरणे तत्तद्व्यक्तिभेदकूटवत्त्वमादाय घटसामान्याभावस्य प्रतियो
गितावच्छेदकावच्छिन्नत्वे व्यधिकरणसंबन्धादिनियमघटत्वप्रतियोगित्वं नातिरिक्तपदार्थः प्रतियो
गित्वादिकं तु स्वरूपसंबन्धविशेषः न तु तत्तत्सम्बन्धविशिष्टत्वं तु स्वरूपसंबन्धविशेषः घटत्वादिप्रतियोगि
स्वरूपत्वादावपि मानाभावादित्यादौ संबन्धासंभवः घटादिस्वरूपस्यैकस्यैव घटाद्यभावप्रतियोगित्वस्य
पटत्वसमवायेन तत्तत्संयोगाद्यवच्छिन्नतयाऽनतिप्रसङ्गावच्छेदकीभूततत्तत्संबन्धावच्छिन्नस्य हेतुमतिसत्त्वा
त्प्रतियोगी व्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेः घटप्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपमेव प्रतियोगित्वमित्यदो
षः समवायेन घटाभावे घटत्वादिप्रतियोगितासमवायावच्छिन्नघटत्वस्याभावस्य वा स्वत्वस्वरूपं
घटप्रतियोगित्वं समवायघटसंयोगाद्यवच्छेदकसंबन्धतयाऽवच्छेदकीभूततत्तत्संबन्धेन सा
धनवतः प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेः प्रतियोगितावच्छेदकीभूततयात्किंचित्संबन्धेन प्रतियोग्य
नाधिकरणत्वोक्तावतिप्रसङ्गेन तु संयोगेन वह्निसाध्यके धूमादौ व्याप्तिसमवायावच्छिन्नवह्न्यभा
व [illegible] स्यैव समवायेन प्रतियोगिव्यधिकरणस्य वह्नित्व [illegible] स्वरूपं प्रतियोगित्वं तस्यैव संयोगे
नावच्छिन्नत्वादिति चेद् [illegible] प्रतियोगित्वरूपमवच्छेदकत्वरूपं वा प्रतियोगित्वं तदापि राम

कस्यचिदभावस्य केनचिदेव धर्मेण संबंधेन वा वच्छिन्नं व्यवहाराः वलान्न तु सर्वेणाधर्मेण संबंधे
न वा समवायावच्छिन्नवन्ह्यभावप्रतियोगीत्वं संयोगसंबंधावच्छिन्नाभित्यादिव्यवहाराभावात्
तथा च यदभावीययत्प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन यदभावीययत्प्रतियोगीत्वानिरूपिता
वच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नासंबंधित्वं हेतुमत्तत्तदभावीयतत्प्रतियोगित्वानिरूपितावच्छेद
कताशून्यत्वं साध्यतावच्छेदकोऽपि वक्तव्यमित्यदोषः यत्प्रतियोगीत्यत्र यदा यदा दृशप्रति
योगीत्यभिधानादेवतादृशार्थलाभात् न च प्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपं यादिप्रतियोगि
त्वं तदा यदभावीययादृशप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन तदभावीयतादृशप्रतियोगित्वा
वच्छिन्नस्यानधिकरणत्वं हेतुमत इत्येव सम्यक् प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वप्रवेशो
व्यर्थ इति वाच्यम् वन्हिधूमोभयवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेर्हेतुमात्रस्यैव वन्हिधूमो
भयत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वादित्यस्मद्गुरुचरणाः व्याप्यसामानाधिकरण्यइति परा
मर्शीयव्याप्यसाध्यसामानाधिकरण्यरूपः संबंधविशेषेणैव साध्यसाधनयोस्सामानाधि

मातिकमते साध्यसामानाधिकरण्यं विरोधः साध्याभाववदवृत्तिसाध्याभावप्रतियोगित्वमेव पारतंत्र्यं तत्सामानाधिकरण्यज्ञानप्रतिबंधकत्वम् १ प्रतिबंधकज्ञाने प्रकारीभूतावच्छेदः

यथा गौरश्वत्वात् यथा वन्हिमान् जलात्

जा·लि·

२·

एवं च मीनादिः साध्य देशी अनुमितिः स्यात् तत्र यदि चेन केनापि संबंधेन सामानाधिकरण्यमात्रं २

करणप्रत्यासत्तीनां मदनुमितिः तद्धीप्रतिबंधकतयैवाविरोधस्य हेत्वाभासत्वामीतिमते नेदम् यदिंचयेनकेनापि
संबंधेनसाध्यसाधनयोःसामानाधिकरण्यज्ञानादनुमितिस्तत्र व्यापकसाध्यसंबंधितामात्रं वा व्याप्तिर्व्या
पकत्वदलेसाध्यसाधनयोस्संबंधविशेषप्रवेशादेवातिप्रसंगभंगादिति विभाव्यते तदोमर्शेत्तसा परा
धनत्वानुमित्यावसाध्यस्य ग्राह्यं यत्तत्तावच्छेदकधर्मेणग्राह्यं सामानाधिकरण्यं तत्र प्रविष्टोपाद
दासंबंधः पर्यवसायः प्रमवान्वन्हेरित्यादौ न ज्ञानमीयसंयोगेनसद्धेतौ संयोगमात्रेणहेतुमत्ता मा
ह्याव्याप्तिरेवं द्रव्यत्वसाध्यके घटानुयोगिकसमवायेनसत्त्वादिहेतौ समवायमात्रेण तद्वत्ता मादाय
चीन्यतोपरसंबंधः स्वव्याप्यवाहकशास्संबंधः युक्तम् साध्यस्य चेत्ति ग्राह्यसामानाधिकरण्ये प्रविष्टः
स्तन्वयः प्रमाधिकाराणां न संयोगेन वाह्निः सामान्याभावसत्त्वाद्वन्हिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरतोत्रा
पिवाहकशास्संबंधः युक्तम् तेन संबंधेनवाहेतुमानान्यस्य फलमाह प्रमसमवायीति प्रतियोगिता
या इति अवच्छेदकान्योपि वन्हित्वस्वमन्तातीति स्तन्वयः साध्यस्य वैयादेः फलमाह प्रमसंयोगीत्या
दे ननुतादात्म्येनगवादेःसाध्यतायां सास्नादावव्याप्तिस्तत्र साधनतावच्छेदकान्योन्याभावप्रतियोगिता

सास्नादिमत्त्वं गवावयवसंयोगविशेषः तत्त्वसमवायिसमवेतत्वसंबंधेनगवि वर्तते हेतुः १ स्म

ण्यनधिकरणहेत्वधिकरणाप्रसिद्धेः ननु संबंधविशेषेण साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्यप्रवेशे तादात्म्येन हेतुसा
ध्याभावे व्याप्तिस्तत्संबंधेन साध्यसाधनयोरधिकरणाप्रसिद्धेरत आह एवंचास्यैतेष्विति संबंधविशेषानिवेशोस्यैतेष्वित्यर्थः
सामानाधिकरण्यघटितव्याप्त्यादिपदेन हेतुसामानाधिकरण्यप्रविष्टहेत्वधिकरणत्वस्य परिग्रहः प्रयोजनमाह तथा
चेति धर्मिणोपीति तादात्म्येन व्याप्यत्वं व्यापकत्वं चानिर्वहतीत्यर्थः अन्यथा तादात्म्येन हेतोः साध्यस्य चाधिकरणाप्र
सिद्ध्यानतान्निर्वाह इतिभावः योन्योन्याभाव इति योभाव इत्येव वक्तुमुचितमन्योन्याभावत्वानिवेशवैयर्थ्यादितिध्येयम्
तदनवच्छेदकवान्हिमत्वेति वान्हिमत्वं वन्ह्याधिकरणत्वं तच्चाधिकरणव्यक्तीनां भेदेप्यभिन्नमेवेत्याशयेनेदम् अत्र
साध्यसाधनयोरिव तदीयसंबंधयोरपि भेदे न व्याप्तेर्भेदात्तादात्म्येन हेतुसाध्यकस्थले हेतुनिष्ठाभावाप्रतियोगिसा
ध्यतादात्म्यमेव व्याप्तिर्वक्तुमुचितेति वदंति एवमिति साध्यसामानाधिकरण्यादौ संबंधाविशेषानिवेशे कृत इत्यर्थः ध
र्मिण इति वस्तुन इत्यर्थः तथा च गोः सास्नावत्वाद्वान्हिमान्नभवतस्तादात्म्यसंबंधेन व्यापकता व्याप्यतापि सं
गच्छत इतिभावः ननु तादात्म्येन धर्मिणो धर्मव्याप्यतायामपातिघ्नो नइत्यत आह अत एवेति धर्मिणो धर्मव्या

याःसाध्यताघटकतादात्म्यसंबंधावच्छिन्नत्वे मानाभावस्य त्वयमेव बौध्याधिकारादिष्वप्यनुसृतत्वादेधनीचैत्रत्वादि वं
त्यादौ वृत्त्यनियामकत्वाभित्वादिसंबंधेन धनादेः साध्यतायामपि तादृशसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेरतत्रा
ह पक्षेति यत्तु प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन तद्व्याधिकरणं प्रवेश्य प्रकृतः प्रतियोगितायाः साध्यता [illegible]
तावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वादिवक्तायां गौरवात् व्याधिकरण्यादिकल्प इति तन्न संबंधांतरावच्छिन्नतत्तन्नंतप्रतियोगिता द
वच्छेदकभेदकूटघटितत्वेन यत्नेपादिकल्पस्यैव गुरुत्वादित्याशयः संबंधभेदेन साध्यतावच्छेदकसंबंधेन नयो
तामत्तदप्यत्रवपर्दतावदनुयोगिकसंयोगादिनावल्लादेः साध्यतायां तत्र दूमेऽव्याप्तिस्तादृशप्रतियोगितावच्छेदकसंबं
धेन प्रतियोगिनो यदधिकरणं तदन्यत्वस्य साध्यतावच्छेदकसंबंधेन यत्प्रतियोगिसंबंधितदन्यत्वस्य वा हेतुमत्यप्र
सिद्धेरिति वाच्यम् तादृशप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपितविशेषणं विशेषेण साध्यता ता
धि वच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपितविशेषणताविशेषेण वा तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकर धि
णत्वसामान्याभावस्योक्तत्वात् अन्यथा कालिकसंबंधेन सर्वस्यैव हेतुमतः प्रतियोग्यधिकरणतावत्त्वात्प्रतियो

तथा चायमभिप्रायः गोत्वत्वग्रहदशायामेव भूतत्वाव्यापकतावच्छेदकत्वज्ञानान्नोविधेयकत्वमनुमितेर्वक्तव्यं मायिनावेतरासमवेतत्वरूपस्य ग
गोत्वानिरूपितव्याप्तिग्रहान्नोत्वाविधेयकत्वमेव च मेवेतिकिं धर्मिलोधर्मव्यापकत्वेनेति ४

जा.ग.मि. 1435

२२ त्वं गोत्वत्वेति गोत्वत्वं गवेतरावृत्तित्वं तथा च गवेतरावृत्तित्वरूपायां गोत्वव्याप्तेर्ज्ञानदशायां सत्त्वान्नायं गौरित्यनुमिते

र्गोत्वाविधेयकत्वासंभवात्प्रोविविधेयकत्वमेवेति तदनुरोधादवश्यं धर्मिलोधर्मव्यापकत्वं वाच्यमिति भावः ननु

गोत्वसाध्यत्वेपि गोत्वं हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमित्याकारकव्याप्तिधियोनुमितिहेतुत्वात्तत्र च धर्मि न

तावच्छेदकविधयैव गोत्वत्वग्रहस्यापेक्षितत्वात्तदग्रहे गोविधेयकानुमितिरप्यनुपपन्नेत्यत आह आदीति

आदिना पक्षधर्मतासंग्रहः तथा च गवेतरावृत्तित्वव्याप्तेस्सास्नाव्यापकतावच्छेदकत्वग्रहे धर्मितावच्छेदक

न तयोपास्थितिध्रौव्येपि तादृशीरस्य पक्षपक्षधर्मताधीस्तत्रैवायं गौरित्यनुमिते र्गोविधेयकत्वमावश्यकमिति

तदनुरोधेनैव तादात्म्येन धर्मिलोधर्मव्यापकत्वं वाच्यमित्याशयः यत्तु शुद्धगोत्वावच्छिन्नाविधेयकानुमि

निष्ठ तिं प्रति निरवच्छिन्नगोत्वविशेष्यताकमेव प्रतियोगितानवच्छेदकत्वज्ञानं हेतुरतो गोत्वत्वाग्रहेपि गोत्वेसा

स्नादिव्यापकत्वावच्छेदकत्वग्रहसंभवात्प्रोसाध्यकानुमितेर्नानुपपत्तिरभावलौकिकप्रत्यक्षएवाधिक

रणतावच्छेदकरूपेणोपास्थितेर्हेतुत्वादिति मतं तत्तुच्छम् व्याप्तिज्ञानांशे तद्ध्वतयातादृशव्यापकताग्र चार

हस्यानुमित्यहेतुत्वात् अन्यथा तुल्ययुक्त्या शुद्धगोत्वाविधेयकानुमितिं प्रति निरवच्छिन्नाविशेष्यता ताम

२२

प्यत्वादेवेत्यर्थः तत्र तत्र व्यतिरेक्यादिग्रंथे ननु समवायेन जलादेः पृथिवीत्वाभावव्याप्यत्वपरतयैव तत्फक्किकासंगतिरि
त्याशंक्य तत्पक्षसति पृथिव्यां जलादिभेदसाधनार्थं तदुपन्यासो न स्यात् व्यापकताघटकसंबंधेन व्यापकाभावेन व्याप्यता
घटकसंबंधावच्छिन्नव्याप्याभावस्यैवासिद्धेरित्यन्यथापि दृष्टांतपूर्वकं परिहरति यथा चेति धूमावयववृत्तिनवह्नि
धीरित्यन्वयः कथमिति नियम उपपद्यत इति परेणान्वयः महानसे संयोगेनेति नानिवर्तत इत्यन्वयः नसंयोगाव
भावा च्छिन्नानुमितौ भासत इति नदर्थः निवर्ततेयेति धूम इति पूर्वेणान्वयः तादात्म्येनैवेति समवायेन व्याप्यतायां
समवायेन जलस्यान्यत्वाभावत्वासिद्धेरिति जलभेदसाधनार्थं तदुपन्यासो न स्यादिति भावः नन्वेतावतापिता
दात्म्यावच्छिन्नजलाभावाप्रसिद्धौ न तु जलान्योन्याभाव इति न दोषतादवस्थ्यमत आह स एवेति धर्मिणो धर्मव्या
प्यत्वे प्राचां संवादमुपन्यस्य धर्मिणो धर्मव्याप्यत्वे तन्माह इत्यत मदचेति धर्मिणो धर्मव्यापकत्वेयुक्तिम
प्याह अत एवेति धर्मिणो धर्मव्यापकत्वादेवेत्यर्थः नान्वयं गौरित्यनुमितिर्गोवेतरावृत्तिरूपायाः शृङ्गगो त्व
त्वनिरूपितव्याप्तेर्ज्ञाना समवायेनानैरवाच्छिन्नगोत्वसाध्यकेव भाविष्यति साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपाया
व्याप्तेरनुमितिहेतुत्वस्याग्रे वाच्यत्वादनन्तादृशानुमित्यनुरोधाद्धर्मिणो धर्मव्यापकत्वस्वीकारोऽनुचित इत्यत उ

२३ योगितावच्छेदकत्वेपिद्वितीयकल्पानुसारेण व्यापकत्वंसंपादयति साध्यतावच्छेदकसंबंधेनेति तथाच संबंधा
न्तरावच्छिन्नघटघभावस्मादाये वत्त्वलक्षणसमन्वयइतिभावः द्रव्यत्वे गगनासंयुक्तादिव्यंतरेतत्त्वभिचाराद्धेत्वंतर स्प
माह पृथिवीत्वादिति व्यापकत्वमपीति गगनादेरितिपूर्वेणान्वयः नन्वेवंनिरुक्तव्याप्तिज्ञानाद्धटोगगनवानि
त्यनुमितिःप्रमास्यादतआह तादृश्यपीति तथैव वृत्त्यानियामकसंयोगेनैव तथाचतादृशसंबंधेनगगनानुमितेः क
प्रमात्वमिष्टमेवेतिभावः तेनासंबंधित्वादिति येनसंबंधेन साध्यसामानाधिकरण्यंपरामर्शेभासते तेनैव
संबंधेनसाध्यानुमितेःफलत्वादितिभावः सामानाधिकरण्याधियो हेतुत्वस्य तदंशेसंबंधविशेषानिवेशस्य
वानंगीकारमतेप्याह अव्यापकत्वाच्चेति तेनेत्यनुषज्यते तथाचतादृशसंबंधेनसाध्यस्यहेतुव्यापकत्वे गृह्य त्वे
ते तेनैवसंबंधेनसाध्यसिद्धिफलमतोनिवृत्तिनियामकसंबंधेनव्यापकत्वासंभवादेव न तेन साध्यस्यप्रमा के
पा नुमितिरितिभावः ननुवृत्त्यनियामकसंयोगेनापि गगनस्य पृथिवीत्वादिव्यापकत्वं दुर्वारंतादृशसंबं
धेनसंबंधप्रसिद्ध्या गगनाभावस्यप्रतियोगीव्यधिकरणत्वाभावात्तादृशाभावांतरप्रतियोगी ग्न

कस्य प्रतियोग्य । नधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वज्ञानस्य हेतुत्वादयं गौरित्यनुमितेर्गोत्वत्वाद्युपास्थिता
वपि गोत्वरूपधर्मिसाध्यकान्वयस्य दुर्वारत्वापत्तेरिति दिक् । प्रांचस्तु गोतादात्म्यस्य सास्नाव्यापकत्वग्रहादेव गोतादा-
त्म्येन सिद्धिसंभवान्न तदनुरोधेन गोतादात्म्येन व्यापकत्वस्वीकारो युक्तः संबंधगतव्यापकत्वग्रहादेव संबंधि-
नोनुमिते । नैर्मिश्रादिसंभवत्वादत उक्तं गोत्ववत्ताग्रह । ग्रहदशायामिति गोतादात्म्यवत्ताग्रहदशायामित्यर्थः
स्तनमर्थः स्याहुस्तच्चिंत्यम् गोत्ववत्ताग्रहदशायामित्यस्य गोत्वत्वेनाग्रहोपस्थापनादिति व्युत्पत्त्या गोत्वस्य बाध
निश्चयदशायामित्यर्थः तस्याश्च तदानीमयं गौरित्यनुमित्यर्थं धर्मिगोधर्मव्यापकत्वमवश्यं स्वीकार्यमि
त्यपि वदंति गौरिति सिद्धतीति परे । अन्वयः गोर्व्यतीरेकादिति तादात्म्येनेत्यनुषज्यते एवं चेति सामानाधि
करण्ये एषा द्वौ संबंधित्वानिवेशे चेत्यर्थः संयोगत्वेन संयोगमात्रस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधत्वे वृत्त्यनियाम
कसंयोगस्यापि तत्त्वं स्यादिति सिद्धमतो मात्रपदम् संबंधरूपत्व इति अन्यथा तादृशसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकाभावाप्रसिद्ध्या गगनादेः पृथिवीत्वादिव्यापकत्वं दुर्घटमेव स्यादिति भावः तादृशसंबंधस्य प्रति

1438

त्लिकसंवंधावच्छिन्नशामाद भावसत्वान्नवर्थेवंविधोवाच्यत्वादित्तदनधिकरणदेशाप्रसिद्ध्यातदवच्छेदेनकालिक
संवन्धावच्छिन्नवाच्यत्वाभावस्यदैशिकाविशेषणतयाकालेसंभवादितिभावः नस्यादिति तथाचकालोघटवान्म
हाकालत्वादित्यादौव्याप्तिलक्षणाव्याप्तिरितिभावः प्रथमाविवक्षानुसारेणदोषंसंगमयति स्वावच्छेदकेति प्रति
योगितावच्छेदकसंवंधेनेत्यर्थः काले महाकाले तत्संवंधावच्छिन्नत्वस्यसाध्यतावच्छेदकीभूतकालिकसंवंधा
श्र वच्छिन्नत्वस्यसंभवादित्याशयेनान्वयः द्वितीयविवक्षानुसारेणतमाह तेनेसंवंधेनेति साध्यतावच्छेदकीभूत
कालिकसंवंधेनेत्यर्थः ननु महाकालान्यत्वविशिष्टघटाभावएवप्रतियोगीव्यधिकरणस्सुलभः नचात्राविशे
ता षणौविशेषशव्देनमहाकालानिरूपितविशेषणतायाएवाविवक्षितत्वादेतादृशसंवंधेननिरुक्तप्रतियोग्यधिक
रणाप्रसिद्ध्युक्ताभावस्यापिप्रतियोगिवैय्यधिकरण्यासंभवइतिवाच्यम् तथासतिकालवृत्तिधर्मस्यतादृश
विशेषणतयाकिमपिव्यापकंनस्यादित्यस्यैवसम्यक्त्वे ऽष्टद्रव्यातिरिक्तत्वाद्यभिधानस्यसंदर्भविरोधापत्तेः स्वरूप
संवंधेनगगनादेर्वृत्तिमत्त्वे त्यागेमग्रंथादिविरोधप्रसंगाच्च महाकालीयविशेषणतयागगनादेर्वृत्तिमत्त्वेपि
त्ति

त्वस्य च गगनादावसत्त्वादत आह व्यक्तीति इदं वृत्तिनियामकसंबंधेन गगनादेरव्यापकत्वं तथा च निरुक्तप्रति
योगित्वे स्यादिना वक्ष्यमाणप्रतियोगिवैयधिकरण्यं वृत्तिनियामकसंबंधेन गगनाभावेऽस्यास्तीति भावः कालि
कसंबंधेन गोत्वादौ घटादिकालोपाधिमात्रवृत्तिघटत्वादिहेतोर्नाव्याप्तिर्भिन्नकालीनतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभा
वस्यैव घटादौ प्रतियोगिवैयधिकरण्यसंभवादत उक्तम् अवृत्तिमतीति पृथिव्यादिचतुष्टयातिरिक्तेति तु ज्या
यः गगनादेः कालाद्यतिरेकादेव व्युदासादिति ध्येयम् कर्मात्मकत्वं तु कालस्यापि भिन्नकालीनतत्तद्व्यक्तित्वा
वच्छिन्नाभावप्रतियोग्यनधिकरणत्वमस्तीति कालान्न तत्त्वम् परिस्पंदत्वादिहेतोर्नाव्याप्तिरत परमइत्यपदम्
तथा च विधकालत्वादावव्युक्तादिशा नाव्याप्तिरतो मात्रपदम् तादृशधर्मस्य महाकालत्वादेस्समवायादिना
व्यापकत्वं संयोगाद्यव्याप्यवृत्तेस्तु घटमत उक्तं विशेषणतेति कालिकविशेषणतेत्यर्थः व्याप्यवृत्तिप्रमे
यत्वादेः प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितमेव कालिकसंबंधावच्छिन्नव्यापकत्वं संभवतीत्यत उक्तमव्या
प्यवृत्तीति तादृशसाध्यं च घटादिकं द्रव्यत्वादिकं च तद्वतोऽपि कालस्य तदनधिकरणदेशावच्छेदेन का

1440

योगीतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणभिन्नत्वस्यैवनिवेशायोगात् एवंचप्रकृतेमहाकालान्यत्वविशिष्टघट
त्वावच्छिन्नाभावस्यप्रतियोगीतायास्साध्यतावच्छेदकाघटकेनमहाकालान्यत्ववैशिष्ट्यरूपसाध्यानिष्ठधर्मे
णावाच्छिन्नत्वात्तादृशप्रतियोगीताकाभावमादायनप्रतियोगीव्याधिकरणाभावस्यप्रसिद्धिसंभावनापीतिश्रा
हुः तच्चिंत्यम् प्रमेयवान्वाच्यत्वादित्यादौहेतुसमानाधिकरणतादृशप्रतियोगीताकाभावाप्रसिध्याऽव्या
प्तिप्रसंगात् वस्तुतोयादृशप्रतियोगीतावच्छेदकविशिष्टस्यानाधिकरणत्वंहेतुमतइत्यत्रावच्छेदकवैशि
ष्ट्यमवश्यंसाध्यतावच्छेदकताघटकसंबंधेनैववाच्यम् अन्यथातत्रायःपिण्डस्यापिकालिकसंबंधेन
धूमत्वविशिष्टयद्धूमन्स्यादिकंसंयोगेनतदधिकरणतयाधूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः इत्थंचप्रत्र
समवायेनघटत्वविशिष्टस्यकालिकसंबंधेनसाध्यतातत्रमहाकालान्यत्वविशिष्टघटत्वावाच्छिन्नाभाव
स्यसाध्यतावच्छेदकताघटकसंबंधेनप्रतियोगीतावच्छेदकावाच्छिन्नत्वमप्रसिद्धंस्वरूपसमवायाभ्यामेव
तत्रतयात्वावच्छिन्नविशिष्टानिरूपितसमवायानभ्युपगमादतत्तादृशाभावमादायनप्रसिद्धिसंभवइतिध्येयम्

साहशसंबंधसामान्येमहाकालान्यत्वविशिष्टपटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वाविरहात्ताहशघटत्वावच्छिन्नाभा
वस्यैवनिरुक्तक्रमेणप्रतियोगिव्यधिकरणत्वसंभवेनपूर्वमतस्यैवसामंजस्यत्वादितिचेन्न इदानींमहाकालान्यत्ववि
शिष्टोघटः कालोपंमहाकालान्यत्वविशिष्टघटवानित्यादिप्रतीत्यामहाकालस्यापितत्कालोपाध्यवच्छेदेनमहा
कालान्यत्वविशिष्टघटवत्त्वात् अन्यथोक्तप्रतीत्याखंडकालएवविशिष्टघटवत्त्वावगाहनेवस्तुमात्रस्यैव
महाकालेसत्त्वप्रसंगात् इदानींतदानीमित्यादिप्रतीतिव्यतिरेकेणमहाकालाविषयिण्याः प्रतीतेः स्वरसतः कुत्रा
प्यसत्त्वात् नचैवंखंडकालस्याधिकरणत्वेमानाभावः पटध्वंसविशिष्टः कालःपटवदन्य इत्यादिप्रतीतेःप्रमात्वा
नुरोधेनैवखंडकालस्यतथात्वादितिसिद्धांतानुसारिणम्याः परंतुमहानसीयवह्नित्वेनवाह्निघटोभयत्वेनवाऽव
च्छिन्नप्रतियोगिताकस्यधूमसमानाधिकरणाभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वंवह्नित्वेप्यस्तीत्यव्याप्तिभियाऽव
श्यंपसाध्यतावच्छेदकाघटकोयस्साध्यवृत्तिधर्मस्तदनवच्छिन्नेवहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानिवेशनी
याप्रत्येकमुभयत्रप्राप्तौतेनसंबंधेनासत्त्वोद्धर्मस्यताहशसंबंधेनोभयवृत्तित्वासंभवेनहेतुमन्निष्ठाभावप्रति

लाघवानवच्छेदकविशेष [illegible]
साभावविषयतासंबन्ध [illegible]
कत्वम

दृष्टासंबंधेनेत्यस्य फलमाह सत्वादिति विषयतायावृत्यानिमाकत्वे सत्ववति घटादौ ज्ञानाभावस्य
सहजतः प्रतियोगिवैयधिकरण्यं संभवतीत्यतः संयोगसामान्यस्येति नातिप्रसंग इति ज्ञानवा
न्संयोगवान्सत्वादित्यादौ नातिप्रसंग इत्यर्थः सत्तावद्वृत्तित्वसामान्याभावस्य संयोगादावभावा
दुक्तातिव्याप्तिवारणमेव यात्किंचिदित्यस्यापि प्रयोजनमित्यवधेयम् प्रतियोगितावच्छेदक
विशिष्टेत्यस्य फलमाह सत्वेति द्रव्यं मनसः खड्नाद्भूतत्वम् तत्वोभयसाध्यकम् तत्वस्य सह
तुतामाशंक्याह गुणकर्मान्यत्वेत्यादि विशिष्टांतद्रव्यं मनोगुणयोः क्रमेणान्वितम् इत्यं च वि
शिष्टस्यानतिरिक्तत्वाद्विशिष्टधर्मावच्छिन्नाधेयत्वस्यातिरिक्तत्वमित्यभ्युपेत्य अन्यथोभयत्व २
स्यैकविशिष्टापरत्वरूपत्वेभूतत्वम् तत्वोभयगुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तयोरतिरिक्ततयातयो २
स्सहजतयैवमनोगुणघटितया प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टत्वाभिधानस्यासांगत्यापत्तेरि
त्यवधेयम् सामान्यपदस्य फलमाह संयोगसामान्यत्वेति तथा च संयोगिद्रव्यत्वादित्यादाव राम

1444

केचित्तु साध्यसाधनभेदेन व्याप्तेर्भिन्नत्वाद्विशिष्टसाध्यकस्थले [illegible]व यादृशप्रतियोगितावच्छेदका
वच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमत इत्यादिदलस्य मविशिष्टसाध्यतावच्छेदकस्थले तु यादृशप्रतियोगिता
श्रयानाधिकरणत्वं हेतुमत इत्येव दलस्य वा [illegible] स्य साध्यतापां महाकालान्यत्वविशिष्ट
घटस्याभावोपि प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वप्रतियोगितानु प्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्विरूपेवला
ने घवान्न तु प्रतियोगित्वरूपानेकार्थकत्वेनगौरवादर्तोनेकप्रतियोग्यधिकरणतामादायसंयोगेपतत्त्वादित्या न
दावव्याप्तिरित्याहुः तन्न सत् कालो घटवान्महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिवारणायैवमेवाविशिष्टसाध्य
तावच्छेदकस्थलेपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वप्रवेशस्य प्रामाणिकतया गौरवस्याकिं न
चित्करत्वादिति साधनाभासमतमाश्रित्यानिरासेनबोध्ये वाच्यमिति परेणान्वयः तादृशसंबंधेनेति
साध्यतावच्छेदकसंबंधेनेत्यर्थः इदं च अग्रेतनीत्यस्य प्रतियोगिवृत्त्यान्वितम् तादृशपदस्य प्रतियोगि
तावच्छेदकसंबंधपरत्वे पुनरग्रे प्रतियोगितासाध्यतावच्छेदकसंबंधा[illegible]वच्छिन्नाया इत्यत्र

धिकरणयावद्धेत्वधिकरणकोयोयस्तदन्यत्वं प्रतियोगिवैयधिकरण्यंवाच्यमतोगगनाभाव
मादायैवप्रसिद्धेर्नकोपिदोषः नचैवंयत्संबंधेनयद्धर्मावच्छिन्नानाधिकरणंहेत्वधिकरणंत
त्तत्संबंधावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनतद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमेवलाघवाद्व्या
प्तिरस्तु तथाच घटवान्महाकालत्वादित्यादौसमवायेनघटाद्यभावोपिप्रतियोगिव्यधिक
रणस्संभवतीतिवाच्यं घटत्वादिविशिष्टद्रव्यत्ववान्घटत्वादित्यादावव्याप्तेःकेनापिसंबंधे
नहेतुमतःसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नानाधिकरणत्वासंभवादितिप्राहुः तादृशसंबंधसा
मान्यस्यरत्नस्य पूर्वंववदर्थोवोध्यः क्वचित्साध्यतावच्छेदकसंबंधसामान्य इत्येवपाठः विव
क्षितत्वादिति अभावांतमूलग्रंथेनेत्यादिः तथाच साध्यतावच्छेदकसंबंधसामान्येयादृश
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्त्यनुयो
गिकत्वसामान्योभयाभाववत्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतसाध्यतावच्छेदका

साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नोन्यस्तनिरूपकतावदेनान्वयः २

1446

व्याप्तिर्वा एतादृशमेव सामान्यपदमिति भावः विशिष्येति विशिष्येत्यनेनहृपितावेपतव्येनर्थः तथा
च विशिष्य सत्तावान्जातेरित्यादावव्याप्तिरिति भावः ननु तादृशसंबंधावच्छिन्नप्रत्वं
च्छिन्नत्वाधिकरणनिष्ठाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकप्रतियोगितावच्छेदककत्वं
सामान्यकांतेनवृत्ति बह्निमत्तो नोक्तदोष इत्यत आह समवायेनेति ननु समवायेन
जातेर्व्याप्यवृत्तित्वात्तत्साध्यकेप्रतियोगिवैयधिकरण्यमेव न देयं देयं वा व्याप्यवृत्ति
साध्यकस्थलीयमिति हेतौ साध्यतावच्छेदकेऽव्याप्यवृत्तितानवच्छेदकत्वं विशेषणम
लक्षणघटकीभूतो ऽभावः २ तो न तत्रत्यलक्षणस्यैवाव्याप्तिरित्यत आह संयोगादीति तत्र विशिष्यानिरूपिताधे
व पत्वस्यातिरिक्तत्वोदयमेव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसंबं
धावच्छिन्नत्वोभयाभाववद्धेत्वधिकरणवृत्तित्वं किंचिद्व्यक्तिवृत्तित्व सामान्यकत्वस्यापि वक्त
तान्नोक्तोऽपि दोष इत्यस्मद्गुरुचरणाः नव्यास्तु साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोग्यन

जाग॰ सि॰

२८ संयोगसामान्य एव समवायानिष्ठस्य पर्वतानुयोगिकत्वस्य वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्य च
द्वयोरभावसत्त्वात्तयैवाव्याप्तिरित आह सामान्योभयेति तादृशोभयाभावस्य स्वरूपसंबंधेन वो
ध्यः तेन समवायादिना तदुभयाभावस्य संबंधमात्रे सत्त्वेपि सद्धेतौ नाव्याप्तिः एतद्धटवान्कालां
तरीयतद्धटत्वादित्यादावेतद्धटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविशिष्टतद्धटानुयोगिकत्वाप्रसि
द्धेरभावांतरमादायातिव्याप्तिः गगनप्रतियोगिकत्वविशिष्टमहाकालानुयोगिकत्वाप्रसि
द्ध्या गगनाभावमादाय प्रकृताव्याप्तिवारणासंभवश्च स्यात् अतो निरुक्तप्रतियोगीप्रतियो
गिकत्वविशिष्टयत्किंचिद्धेतुत्वकरणानुयोगिकत्वसामान्याभावं परित्यज्य तदुभयसामान्या
भाव उक्तः न च यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकसंबंधसामान्ये हेतव
धिकरणीभूतयद्व्यक्त्यनुयोगिकसाध्यतावच्छेदकसंबंधत्वस्य तथाविधसंबंधसामान्ये
यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्याव्यतिरेकस्तादृशप्रतियोगिता त्म

वच्छिन्नसामान्यादिकमेवं व्याप्तिरित्यर्थः संबंधसामान्य इत्युक्तौ कालिकसंबंधेन धूमप्रतियोगि 1448
कत्वावच्छिन्नानुयोगिकत्वोभयसत्वाद्धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरतः साधनतावच्छेद
केति समवायिनः संयोगेन साध्यताकंजाति मत्वात्तत्रावाति व्याप्तिस्साधनावच्छेदकीभू
तसमवायात्मकधर्मे समवायावच्छिन्नप्रतियोगिकत्व गुणानुयोगिकत्वोभयसत्वेन
साध्याभावस्य लक्षणघटकत्वात् अतस्संबंधपदम् तद्धर्मावच्छिन्नसंसर्गताकप्रकृत
साध्यानुमितिः फलं तद्धर्मावच्छिन्नसामान्य इति तु फलितार्थः घटीयसंयोगे पर्वताग्नि
संयोगे वा हेतुमन्महानसानुयोगिकत्व वह्निप्रतियोगिकत्वोभयाभावसत्वाद्वह्निमान्धू
मादित्यादावव्याप्तिरतः संबंधसामान्यपदं तथा च महानसीयवह्निसंयोग एव तादृ
शोभयाभाववृत्तिरिति नाव्याप्तिः संयोगसामान्य एव च हेतुमदयोगोलकानुयोगिकत्व
धूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वोभयाभावसत्वाद्धूमवान्वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिस्सं

जा॰ती॰
२९ रणवृत्तित्वं स्वरूपसंबंधेनैव वाच्यमिति तां प्रतनम् अन्यथा घटत्वेत्यादिवत्सामान्यापासंगतिप्रसंगात् समवायस्ये
कत्वेपि तदवच्छिन्नदृश्यत्वाधिकरणतायां नीरुक्तोभयाभावसत्वेन दृश्यं जानेनीत्यादावतिव्याप्त्यसंभवा
दिति चेन्न संयोगः पर्वते वन्हेः स्वसंबंधो न तु वन्हौ पर्वतस्येत्यादिप्रतीत्या हि किंचिदनुयोगिकः किं
त्वं चित्प्रतियोगिकसंबंधमनुभवसिद्धं कुत्राचिदेव संयोगादौ न तु सर्वत्र तत्र स्वरूपसंबंधाविशेषो
तिरिक्तो वेत्यन्यदेतत् तथा च साध्यतावच्छेदकसंबंधसामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिक
संबंधत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्त्यनुयोगिकसंबंधत्वोभयाभावस्य विवक्षणाद्धूमसं
योगस्यायोगोलकानुयोगिकसंसर्गत्वविरहादेव नातिप्रसंगः तत्र पर्वताद्यविशिष्टधीनियाम
कस्यैव तदनुयोगिकसंबंधत्वात् एतेन वन्हिमान्वन्हेरूपादित्यादावतिव्याप्तिः पर्वत
वन्हिसंयोग एव वन्हिप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतवन्ह्यनुयोगिकत्वोभयाभाव
विरहेण वन्हिसामान्याभावस्य लक्षणाघटत्वादित्यपास्तं पर्वते वन्हिसंयोगस्य हेतुम राम
२९

1449

नवच्छेदकत्वमेव साध्यतावच्छेदकस्य कथं नोक्तमिति वाच्यं द्रव्यत्वान्यमेयत्वादित्यादौ संयोगेन सा
ध्यतायामतिव्याप्त्यापत्तेः प्रमेयानुयोगीकसंयोगसामान्यस्यैव द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वेन
साध्याभावस्य लक्षणघटत्वादिति ध्येयं एवं कालिकसंबंधसामान्येन स्वकालानुयोगिकत्व
सत्वेपि गगनप्रतियोगिकत्वविरहात् गगनाभाव एव घटवान्महाकालत्वादित्यादौ प्रति
योगिव्यधिकरणत्वाप्रसिद्धिरिति भावः ननु हेत्वधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्त्यनुयोगि
कत्वं यदि तद्वृत्तित्वं तदा धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः प—म प्रतियोगिकस्यापि संयोगस्य का
लिकसंबंधेनायोगोलकवृत्तित्वात् यदि च साध्यतावच्छेदकसंबंधस्य संसर्गतानियामकोप
संबन्धत्वेन हेत्वधिकरणवृत्तित्वमेव तदनुयोगिकत्वं तदा संयोगेन द्रव्यस्य साध्यतायां
द्रव्यजात्यन्तरत्वादावतिव्याप्तेः समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धेः नच साध्यतावच्छेदक
संबंधावच्छिन्नाधिकरणतासामान्ये निरूपितोभयाभाववत्त्वं विवक्षितं नत्र च हेत्वधिक

विशिष्टदंडत्वावच्छिन्नं यच्चैत्रावृत्तिदंडनिष्ठं प्रतियोगिकत्वं तदाश्रयप्रतियोगिकत्व हेत्वाधिकरणीभू-
तचैत्रानुयोगिकत्वोभयाभावस्य संयोगसामान्य एव सत्वान्निरुक्तपदं विनापि नातिव्याप्तिः संभवती
ति तन्मतसाधारण्येनातिव्याप्तिरहार्थमुक्तमेतादिति दंडसामान्यस्य हेतुत्वे एतद्दंडप्रतियोगिकसं
योगसामान्य एव हेत्वाधिकरणयत्किंचिद्व्यक्तियोगिकत्वाभावादेवोभयाभावसत्वादतिव्याप्तिविर
न हस्यादतो हेतावेतदिति संयोगेसाध्यतायां निरुक्तपदस्य व्यावृत्तिमुक्त्वा समवायेन साध्यतायां
तामाह गुणकर्मान्यत्वेति इदं च समवायस्य नानात्वमभिप्रेत्य तस्यैकत्वे तु तत्र गुणयोगिक उ
त्व विशिष्टसत्ताप्रतियोगिकत्वोभयसत्वेनातिव्याप्तिता दवस्थ्यात् यद्यपि यादृशप्रतियोगिता
वच्छेदकावच्छिन्ने त्याद्युक्तौ वह्निधूमोभयवान्धूमादित्यत्रातिव्याप्तिस्संयोगसामान्य एव व
न्हिधूमोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाच धूमाधिकरणपर्वतानुयोगिकत्वोभयाभावस
त्वात् न च निरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवत्ताप्रमायां सांसर्गिकविषयत्वमेव एम

यद्दि रतिविपि वन्ह्यनुयोगिकसंबंधत्वाविरहे एतत्र तादृशोभयाभावसत्वात् इदं त्वत्रावधातव्यं यत्रैकसंयोगव्यक्त्यावत्व
दार्थयोः परस्परं त्वविशिष्टधीः प्रमा तत्र तयोरेकात्मीन्संयोगेन साध्येतदीयद्रूपादौ व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिस्तदुभ
यसंयोगस्यानिरूपकोभयाभावाविरहादिति यत्किंचिदितिविस्पष्टफलमाह द्रव्यसंयोग इति अन्यथा वन्ह्याधिक
रणमहानसानुयोगिकत्व द्रव्यप्रतियोगिकत्वोभयस्यैव द्रव्यसंयोगे सत्वेन द्रव्याभावस्य प्रतियोगिवैय्य
धिकरण्याभावाद्रूपवान्वन्हेरित्यत्रातिप्रसंगस्यादिति भावः यथ्यं तत्रयं विरहादित्यन्यापि निरूपकप
दस्य कृत्यतः फलमाह चैत्रान्यत्वेति निरूपकपदानुक्तौ चैत्रान्यत्वविशिष्टेन दंडवानेतद्दंडादित्य
त्र चैत्रवृत्त्येतद्दंडसंयोग एव चैत्रान्यत्वविशिष्टेन दंडाभावप्रतियोगिप्रतियोगिकत्व हेत्वधिकरणी
भूत चैत्रानुयोगिकत्वोभयाभावविरहात्तादृशाद्दण्डाभावस्य लक्षणघटकतयाऽतिव्याप्तिस्या
त्तदुपादाने तु चैत्रान्यत्वविशिष्टेन दंडत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्याभावादेव तत्रोभयाभावसं
भव इति नातिव्याप्तिरिति भावः यदि प्रतियोगितासंबंधावच्छिन्नत्वे केति मतं तदा चैत्रान्यत्व

प्रतियोगिवैय्यधिकरण्यस्यैवाप्रवेशादितिध्येयम् वस्तुतः संबंधस्यैकप्रतियोगिकत्वापरानुयोगिक
त्वनियमेन वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकसंबंधत्वाप्रसिध्यैवतदुभयत्वावच्छिन्नाभा
वस्यलक्षणघटकत्वान्नाव्याप्तिरतएववह्निधूमोभयवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरप्यग्रेवक्ष्य
ते नचवह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नप्रकारित्वादावेवतादृशोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकसंबंध
त्वप्रसिद्धिसंभवः प्राचांमतेप्रकारित्वादेस्संसर्गत्वाभावात् विशिष्टधीनियामकस्यैवतत्वा
दितिध्येयम् अत्रब्रूमः साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रकृतसाध्याधिकरणतानिरूपितत्व
रूपसंबंधेनयादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतासामान्याभाववत्वंहेतुमतस्तादृ
शप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यसाध्यतावच्छेदकेविवक्षणेनैवसामंजस्यानिरुक्तप्रतियोगि
कत्वेत्यादिखंडशः प्रसिद्धिर्विफला कालोघटवान्महाकालत्वादित्यादौकालिकसंबंधाव
च्छिन्नघटाधिकरणता .... निरूपितत्वरूपसंबंधेनपटत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वेसा

1454

निरुक्तप्रतियोगिप्रयोगिकत्वं वक्तव्यं तच्चपर्वते वह्निधूमयोः प्रत्येकं संयोगस्याप्यस्तीति नाव्याप्तिः अन्य
था पर्वतस्संयोगेन वह्निधूमोभयवानित्यादिप्रमाया दुर्घटत्वापत्तेरिति वाच्यम् तथासत्यत एवेत्यादि
नादिवदप्रमाणाद्या वह्निधूमोभयवान्वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तेरसंभवापत्तेः वह्निधूमोभयवत्ताप्रमा
नियामकसंयोगमात्रस्य हेत्वधिकरणीभूतायोगोलकत्वानुयोगिकत्वाभावेन वह्निधूमोभयत्वाव
च्छिन्नाभावमादाय वातिव्याप्त्यसंभवात् तथापि साध्यसाधनभेदेन व्याप्तेर्भेदाद्व्यासज्यवृत्तिधर्मेण
साध्यतायां निरुक्तपदमपहाय यादृशप्रतियोगिता अथ च प्रतियोगिकत्वघटितोभयस्यैव प्रवेशा
न्नोक्तस्थलेऽव्याप्तिः न चैवमुभयत्वेन साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः तद्दोषस्यात एवेत्यादि
ना वह्निधूमोभयवान्वह्नेरित्यादौ यंप्रकृतैवाग्रे वदप्रमाणत्वादिति न चैवमपि घटवान्नित्य
ज्ञानत्वादित्यत्राव्याप्तिः विषयतासंबंधेन गगनीयत्वानित्यज्ञानानुयोगिकत्वोभयसत्त्वेन गगना
भावमादायापि प्राप्ति ध्व संभवादिति वाच्यम् तादृशसंबंधेन घटादेर्व्याप्यवृत्तितया तत्साध्यके

व्याप्तिस्साधनवान्निष्ठस्य समवायेन संयोगिसामान्याभावस्य प्रतियोगितायां संयोगसमवायोभयावच्छेदकतासत्त्वा
दतो धर्मिसंबंधपदयोरुपादानम् तथा च तदभावप्रतियोगितायां धर्मिविधया समवायेन संबंधविधया सं
योगेन वावच्छेदकत्वाभावान्नाव्याप्तिरिति भावः अत्र क्वचिद्यादृशसंबंधावच्छिन्नत्वेस्यापि द्रष्टव्यम्
शब्देकत्वस्यानुपादेयत्वात् तेन धूमवति तत्तत्संयोगसंबंधेन वह्निसामान्याभावसत्त्वेपि नाव्याप्तिस्तत्तत्सं
योगावच्छिन्नप्रतियोगिताया संयोगसामान्यानवच्छिन्नत्वात् संयोगत्वस्य संबंधविधयावच्छेदकताव
च्छेदकत्वेनैव तन्त्यात्त्वात् एवं यद्धर्मावच्छिन्नेत्यत्रापि क्वचिद्यादृशधर्मावच्छिन्नत्वेति बोध्यम् तेन दं
डिमान्दंडिसंयोगादित्यादौ तादृशप्रतियोगितायास्तत्तद्दंडत्वावच्छेद्यत्वसंयोगावच्छेद्यत्वोभयवत्त्वेपि ना
व्याप्तिः प्रमेयत्वावच्छेद्यत्वविशिष्टस्वरूपसंबंधावच्छेद्यत्वाप्रसिध्या प्रमेयवान्वाच्यत्वादित्यादावव्या
प्तिरतो विशिष्टाभावमपहाय तादृशोभयाभाव उक्तः नव निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमान्निष्ठाभा
वीयपद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्ये यत्संबंधावच्छिन्नत्वाभावस्तत्संबंधेन तद्धर्मावच्छिन्नं व्याप

प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन २

1456

मान्याभावस्यैव हेतुमति सत्त्वेन पटत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यैव निरुक्तप्रतियोगिव्यधिकरणस्य सुलभत्वात् एवं याद
शप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंबंधसामान्ये साध्यतावच्छेदकसंबंधत्वस्य हेत्वधिकरणेभूत
यत्किंचिद्यत्तदनुयोगिकसंबंधत्वोभयाभाववत्तादृशप्रतियोगिताकत्वं नोक्तमिति चिंतनीयम् कालस्य जगदाधा
रत्वमनुसृत्याह स्वरूपसंबंधेनेति कालिकविशेषणतयेत्यर्थः गगनादेरवृत्तित्वप्रवादस्तु संयोगसमवायप म
रः तथा चोक्तप्रणाल्यापि गगनाभावो न प्रतियोगिव्यधिकरणः इति घटवान्महाकालत्वादित्यादावव्या
प्तिस्तदवस्थैवेति भावः निरुक्तेति प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छि
न्नासंबंधित्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगितासामान्यमित्यर्थः तथा च संयोगादिना घटाद्यभावमादायैव घट
वान्महाकालत्वादित्यत्र लक्षणसंगतिः घटाभावप्रतियोगितायां धूमत्वाद्यवच्छिन्नत्वसंयोगसंबंधावच्छि
न्नत्वोभयाभावसत्त्वेन धूमत्वादिना वन्ह्यादिव्यापकत्वापत्तिवारणाय सामान्येति तथा च धूमनिष्ठतादृश
प्रतियोगितायामेव तदुभयसत्त्वाददोषः यत्संबंधेति समवायिनः संयोगेन साध्यतायां घटत्वादिहेताव

न्निरूप्यादर्शनात् निरुक्तप्रतियोगितासामान्ये यत्संबंधातिरिक्तसंबंधानवच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्न-
त्वोभयाभाववत्तत्संबंधेन तद्धर्मावच्छिन्नस्य व्यापकत्वमिति तु न युक्तम् वह्न्यादिनियामकसंबं-
धेन साध्यतायां व्यभिचारिण्यपि तद्व्याप्त्यापत्तेः पर्वतत्वावच्छेदकताघटकतासंबंधेन यादृशप्र-
तियोगितावच्छेदकानधिकरणं हेत्वधिकरणं तादृशप्रतियोगितासामान्ये यद्धर्मावच्छि-
न्नावच्छेदकताकत्व यत्संबंधावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वोभयाभाववत्तेन संबंधेन त-
द्धर्मावच्छिन्नव्यापकत्वं विवक्षितम् वह्न्यादिनियामकसंबंधस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे-
पि प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसंबंधत्वं सर्वसंमतमेव चैत्रो न पचतीत्यादौ वह्न्यादिनियाम-
कानुकूलत्वसंबंधेन पाकविशिष्टायाः कृतेरभावस्य चैत्रादावन्वयदर्शनात् व्यभिचारिणि तु
साध्यवत्सामान्याभावप्रतियोगितायामेव तादृशोभयाभाववद्विरहान्नातिव्याप्तिरिति तु न व्याः
ननु व्याप्यस्य इति साध्यकस्थलेषु उक्तक्रमेणैव व्यापकत्वं निर्वाच्यं अन्यथा दण्डिमानित्यादौ दं-

कामित्यर्थस्तु धर्मितावच्छिन्नाभावप्रवेशेन लाघवादिति वाच्यम् घटवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वं वा घटत्वा
दित्यादावव्याप्तिस्तादृशद्रव्यत्वभेदमादाय पक्षधर्मावच्छिन्नलक्षणसमन्वयेपि दण्डित्वविशिष्टप्रमेयं वा स्थूलद
ण्डित्वादित्यत्राव्याप्तिः केनापि संबंधेन हेतुमतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वासंभवात् तादृश
विशिष्टद्रव्यत्वत्वस्य द्रव्यत्वत्वापेक्षया गुरुत्वेन प्रतियोगितानवच्छेदकतया तादृशभेदमादायापि लक्षण
संभवात् गुरोः प्रतियोगितावच्छेदकत्वं स्वीकार्यमिति भावः न चापि दण्डान्तरानुयोगिकसमवायादिसंबंधेन हे
तुमतः प्रकृतसाध्यानधिकरणत्वे उक्तक्रमेणापि व्यापकत्वं सुवचमिति तु विभावनीयम् तेन संबंधेन तन
चैवं संयोगेनापि हृदस्य वह्न्यादीनामत्वव्यापकत्वापत्तिस्तेन संबंधेन हृदाभावप्रतियोग्यधिकरणप्रसिद्धेरिति वाच्यं
तथात्वेपि तेन संबंधेन हृदसामानाधिकरण्यप्रसिद्धेर्वह्निव्याप्तिलक्षणातिव्याप्तिविरहात् पक्षधर्मस्य च धर्म
स्य साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वेनाविशेषणीयत्वाच्च नवं धर्मीयेनतातरप वत्वव्यादिसंबंधेन २
स्यानिष्टापादकसंबंधेन साध्यतायामव्याप्तिस्तादृशसंबंधस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वपक्षएवेत

 (1459)

व्याप्तिसंभवना तथापि वन्हिधूमोभयवान्वन्हेरित्यादौ संयोगस्याधित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहेपि
समवायस्यैकत्वेन द्रव्यत्वावच्छिन्नत्वगुणानुयोगिकत्वोभयवत्वेन द्रव्यंजातेरित्यादौ नातिव्याप्तिरिति ॥
प्रयोजनाविरहेपिचेति चकारस्तुप्रमादिकइति प्राञ्चः वस्तुतः संयोगस्य संबंधमात्रस्याधित्वावच्छिन्न
प्रतियोगिकत्वाप्रसिद्धावपीत्यर्थः तथाच संबंधमात्रस्यैकप्रतियोगिकापरप्रतियोगिकत्वानियमेन
वन्हिधूमोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकसंबंधत्वस्याप्रसिद्ध्या तादृशप्रतियोगिकत्वस्यलक्षणाघट
कत्वेन वन्हिधूमोभयवान्वन्हेरित्यादौ नातिव्याप्तिः प्रकारित्वादेस्संबंधत्वेमानाभावादितितुप्रागे
वप्रपंचितमस्माभिः केचित्तु वन्हेरित्यत्र धूमादिति नातिव्याप्तिरित्यनंतरं चाव्याप्तिर्वेतिपाठकल्प
यंतो द्रव्यंजातेरित्यादावतिव्याप्तिं वन्हिधूमोभयवा॰॰मादित्यत्राचाव्याप्तिंवएवलक्षणेदो
षंसंगमयंति ननुस्वरूपसंबंधात्मकप्रतियोगित्वस्याविशिष्टधीजनकत्वरूपसंबंधताघटकानि
यमघटितत्वादत्रास्वरसमत आह प्रतियोगित्वादीति आदिनावच्छेदकत्वपरीग्रहः नसंबं

डित्यादिप्रकारेण व्यापकत्वानुपपत्तिः तथा च प्रमेयसामान्यघटादित्यादावव्याप्तिः प्रमेयत्वाव
च्छिन्नत्वस्याप्रसिद्धेः न च प्रकारित्वादौ तस्याप्रसिद्धिः प्रतियोगितानिरूपणावच्छेदकतायाः
प्रकृते निवेशनीयत्वात् अन्यथा प्रकारित्वप्रतियोगित्वसाधारण्येनावच्छेदकत्वाविरहेण व्य
भिचारिण्यपि व्याप्त्यापत्तेरत आह समवायेनेति ननु स्वरूपसंबंधेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वेपि
प्रकृतसाध्यीयसाध्यतावच्छेदकसंबंधसामान्येन तादृशोभयाभावविवक्षयैव सामंजस्ये कृ
तं विवक्षांतरेण घटवान्महाकालत्वादित्यत्र घटीयविशेषणतया घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिक
त्वविरहेण घटाभावस्यैव प्रतियोगिवैयधिकरण्यसंभवात् कालः प्रमेयवान्महाकालत्वा
दित्यत्र च कालिकसंबंधेन प्रमेयसामान्यस्याव्याप्यवृत्तितया तत्प्रतियोगिवैयधिकरण्य
स्यानुपादेयत्वान्निर्दोषत्वादतः पूर्वकल्पे दोषांतरमाह अत एवेति यद्यपि संयोगमात्र
स्यैव घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वविरहाद्घटरूपोभयत्वावच्छिन्नाभावमादायैव नाति

धत्वेनेति प्रतियोगित्वत्वादिधर्म्मांतरप्रकारेण हेतुमान्निष्ठाभावीयत्वप्रकारेणैव वा तत्रावशादि
तिभावः संयोगत्वादिनैवेति संबंधाविधयेत्यादिः ननु प्रतियोगितात्वमपि स्वरूपसंबंध एवेत्युक्त
दोषतादवस्थ्यम् । किंच वृत्त्यनियामकसंबंधेन हेतुतास्थले तेन संबंधेन हेतुसंबंधित्वस्यावरूपं
प्रवेशो एवेत्यतस्संबंधत्वेन निवेशोपि न स्यादित्याशयेनाह दर्शितं चेति विशेषणत्वाविशेष्य
त्वान्यविशिष्टधीविषयत्वस्यैव संबंधत्वादिति भावः भावभिन्नत्वस्याभावस्य प्रवेशे तु घटत्वाभा
ववान् द्रव्यत्वादावतिव्याप्तिरित्यत आह अभावत्वं चेति इदमिहेत्यादि इदं चात्यंतान्योन्या
भावयोरभावत्वागर्भतामभिप्रेत्य तयोस्तदुर्भतायां त्वाह तदपि चेति अभावत्वमपि चेत्यर्थः
अपेरभावोर्थः अतिरिक्तविषयतापत्तस्त्वाप्यापमतेपि केनचित्स्वीकारात्तस्य दृष्टांतता तत्वादीति
विषयतात्वादीत्यर्थः आदिना प्रकारत्वस्योपग्रहः केचित्तु तत्वं तत्ता आदिनेदंत्वस्योपग्रहः तत्वेदंत
योः पदार्थांतरं विना दुर्वचत्वात्तत्रैव पर्यवसानादित्याहुः तत्नेति प्रातियोगिताधिकरणतात्वेत्यर्थः ॥ ॐ ॥